

**ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE ECZACILIK
TERİMLERİ ve BU TERİMLERİN TIP, BOTANİK,
ZOOLOJİ, MADENCİLİK, KİMYA TERİMLERİYLE
İLİŞKİLERİ**

*Gürkan GÜMÜŞATAM**

ÖZET

Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan eczacılık terimleri Tertib-i Mu'alece örneğinden hareketle değerlendirilmiştir. İncelemede tıp ve eczacılık çalışmalarının ne derece iç içe olduğu klasik bir tıp eseri olan Tertib-i Mu'alece'de sorgulanmıştır. Belirlenen eczacılık terimleri dilbilgisi özelliklerine göre incelenerek Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığındaki yerleri değerlendirilmiştir. Türk dili tarihi açısından olduğu kadar Türk bilim tarihine ışık tutacak bulgular ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Tertib-i Mu'alece, eczacılık terimleri.

**THE OLD ANATOLIAN TURKISH PHARMACEUTICAL
TERMS AND THE TERMS MEDICAL, BOTANY,
ZOOLOGY, CHEMICAL, MINING TERMS RELATIONS
WITH**

ABSTRACT

Old Anatolian Turkish used in this study, the term Tertib-i Mu'alece pharmaceutical samples were analyzed with the movement. Examination of the extent of medical and pharmaceutical studies nested in the classical medical work has been questioned in the Tertib-i Mu'alece. Pharmaceutical terms determined by

*Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
gurkan.gumusatam@emu.edu.tr.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

examining the grammar, vocabulary and the place of the Old Anatolian Turkish. In the history of the Turkish language as well as shed light on Turkish history of science findings have been revealed.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Tertüb-i Mu'alece, pharmaceutical terms.

Giriş

Bu incelemede Eski Anadolu Türkçesi (EAT) dönemine tarihlendirilebilecek bir tıp eserinden yola çıkılarak eczacılık terimleri ele alınmıştır. EAT tıp eserleri tıp tarihine ışık tutacak bilgilerle sınırlı değildir. Bu eserlerin içinde Türk tıp biliminin tarihi seyriyle birlikte onlarla ilişkili diğer bilim dallarını ve bu bilim dallarının dilini de gözlemleyebiliyoruz. Eczacılık da bu bilim dallarından biridir.

EAT döneminde Türkçenin bilim dili olarak oluşumu ve gelişiminde geçirdiği süreci; bu süreçte hangi dillerden etkilendiğini, söz varlığını nelerin belirlediğini öğrenmek için tıp, eczacılık, astronomi, cebir vb. eserleri değerlendirmek gerekir. Bu noktadan hareketle devrin bir tıp eseri ele alınarak bu bilim dalıyla yan yana seyreden eczacılık çalışmaları içinde Türkçe bilim dilinin gelişimi değerlendirilmiştir¹.

Devrin tıp anlayışının günümüz tıbbından farklı şekilde gelişmesi sayesinde², EAT tıp eserleri yazıldıkları dönemin beslenme kültürü, insanların çevresindeki hayvanlar ve bitkilere verdiği adlar, ölçü ve tartı terimleri hakkında geniş bir yelpazeyi içine alacak zengin söz varlığına sahiptir³. Bitkiler ve hayvansal maddelerden istifade

¹ Her ne kadar da EAT devrinde ilmi eserlerin çevrisiyle başlayan bir süreç olsa da bu devrin özellikle tıp eserlerinde Türkçeye ayrı bir önem verilir ve özellikle terimlere Türkçe karşılıklar aranmaya veya Türkçeleştirilmeye çalışılır. Bu yapılırken özellikle hekimler yaşadıkları devrin yöresel söyleyiş özelliklerini metinlere yansıtmaktan çekinmezler.

² İslâm tıbbının kaynaklık ettiği ve temel ilkelerini özellikle Arap tıbbındaki ilkelere dayandırarak gelişim gösteren Türk tıbbı ve benimsenen prensipler konusunda bk.: Adnan Adıvar, (1970), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul (2. Baskı); Ahmet Ağırakça, (2004), **İslâm Tıp Tarihi**, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; Ali Haydar Bayat, (2003), **Tıp Tarihi**, İzmir: Sade Matbaa; Esin Kahya, (1995), **İbni Sina El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap)**, Ankara: AKM Yay.; Nil Sarı, (1999), "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S:V.

³ Sağlık gibi kapsamlı ve her kesimden kişiyi ilgilendirecek nitelikteki 14.,15. ve 16. yy. tıp eserlerinden tıp tarihi, halk hekimliği, botanik, zooloji gibi pek çok alan hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu eserler sayesinde ilgili bilim dallarının Türk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

edilerek ilaç yapımını anlatan klasik tıp eserlerinde, eczacılıkla ilgili bulgulara ulaşılabilir. Bu noktada EAT tıp eserlerinde tıp ve eczacılık bilgilerinin iç içe olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan eski eczacılık geleneği ve bu bilim dalıyla ilişkili olan botanik, zooloji gibi bilim dallarının etkileşimini görmek anlamında da bu eserlere gereken önemi gösterme gereği hasıl olur.

Eczacılıkla ilgili söz varlığı incelenirken amaç EAT'deki ilaç adlarını, ilaç adlarının yapı ve anlam özelliklerini değerlendirmek, ilgili dönemde eczacılık terimleri açısından Türkçenin durumunu, hangi dillerden etkilendiğini değerlendirmeye çalışmaktır. İncelemede malzemenin derleneceği eser 15. yy. tıp kitaplarından yarı telif yarı tercüme olarak nitelendirebileceğimiz Tertib-i Mu'alece'dir⁴ (TM). TM tıp, eczacılık, botanik, zooloji gibi alanlarda dönemin söz varlığını içerir. TM türü içinde hacimli bir eser olmasına rağmen, bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiştir. TM birçok tıp eserinden derleme ve eklemelerle yazıldığı için barındırdığı terim kadrosu itibarıyla geniş bir kaynağa dayanır. Aynı nedenlerle de terimlerdeki çeşitlilik kadar eş anlamlılık da ortaya çıkmıştır.

Genel olarak EAT tıp eserlerinde, hastalık tedavisi için önerilen reçeteler yalındır. Bunu kıyaslayabilmek için günümüz ilaç prospektüslerinin diline bakmamız yeterli olacaktır. Adate anlaşılabilir olan günümüz prospektüslere karşılık (Doğan 2010, 350), EAT'deki tıp konulu eserlerde ilaç yapımları sade nesir diliyle aktarılmıştır. Tıp eserlerinin dilindeki yalınlığı kanıtlamanın yollarından biri onları devrin edebî eserleriyle kıyaslamaktır. Hastalıkların teşhis ve tedavisi yanında ilaç terkiplerinden de bahseden bu eserlerde; müelliflerin ağız özelliklerini yansıtmada çekince göstermemeleri ilgili devrin eczacılık terimleri ve diline de yansımıştır. Formülün hazırlanması için gereken malzeme, miktarlarıyla verildikten sonra, nasıl, ne şekilde bir bileşime dönüştürüleceği ve ilacın uygulama biçimi belli bir düzen içinde aktarılır⁵.

Müelliflerin ağız özelliklerini yansıtmada daha serbest davranışı (Doğan 2010, 320), edebî söylemden uzak olan anlatım,

bilim tarihindeki seyirlerine ışık tutacak zengin malzemeye elverişli olmaları kıymetlerini bir o kadar artırır.

⁴ Bu eser hakkında daha fazla bilgi için bk. Gürkan Gümüştam, (2009), **Haza Kitâb u Hükemâ-yı Tertib-i Mu'alece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵ Özelde Tertib-i Mu'alece ve genelde EAT tıp eserlerinin üslup özellikleri için bkz: Gürkan Gümüştam, (2009) "15. Yüzyıl Tıp Kitaplarından Tertib-i Mu'alece'nin Söz Varlığı, Dil ve Anlatım Özellikleri", **Turkish Studies**, V: 4/8, s. 1411-1443.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Anadolu'da gelişen şehir hayatında medrese öğrencilerinin sayılarının artışı ve temel ders kitaplarının Türkçe yazılması ihtiyacıyla da ilişkilidir. Çünkü, belli bir zümrenin yanında Türkçe dışında dil bilmeyen halka da hitap edecek, onların ihtiyaçlarına cevap olacak bilgiler sunulması ve bunlara daha kolay ulaşılması hedefleniyordu (İhsanoğlu vd. 2004, XIII).

• Eczacılık Çalışmalarının Tarihi ve Türk Eczacılığı

Eczacılık çalışmaları en az tıp tarihi kadar eskiye dayanır. Bu iki bilim dalı tarihte birçok toplumda yan yana hatta iç içe yürütülmüştür. Klasik tıp kitaplarına bakıldığında hastalığın teşhisi, tedavisi yanında ihtiyaç duyulacak ilaçlar ve ilaçların yapımı; kullanımı hakkında bilgiler içermesi bunu doğrular.

Eski Mısırda doktorlar, hastalarını müshil ve kusturucularla tedavi etmeye çalışıyorlardı. En eski Mısır tıp yazıları, pratisyen doktorun kullanacağı reçete listelerinden oluşuyor ve bunlarda çeşitli hastalıklar kabaca tarif ediliyordu (Ronan 2005, 27).

Mısır'da ilaçla tedavide bitkiler, şap, öğütülmüş taşlar ve tuz gibi mineraller yanında hayvansal maddeler de kullanılıyordu (Ronan 2005, 37). Bu yöntemler aslında modern tıbbın gelişimine kadar birçok uygarlıkta ve Türklerde de devam eder.

Eski Yunan hekimleri müshillerden, kusturuculardan, perhizden, kan almadan faydalanmakta, iyileşmenin doğal yollardan gerçekleşebilmesi, acının dindirilmesi için gevşeme, banyolar, masaj, arpa suyu, şarap, bal enfüzyonları tavsiye ediyorlardı (Ronan 2005, 96). Tüm bunlar İslâm tıbbının da ana tedavi yolları olarak sonrasında sürdürülecektir. Bu noktada İslâmi dönem tıp çalışmalarının başlangıcında Antik Yunan tıbbının çeviriler aracılığıyla kaynaklık ettiğini belirtmek gerekir. Özellikle Galen zamanında insan vücudunun bozulan dengesini ilaçlarla sağlama benimsenmişti ve sonraları müslüman hekimler Galen'in kullandığı ilaçlara katkılar yaparak onları daha karışık ve etkili hâle getirmeyi başaracaklardı (Mason 2001, 207).

Eski Çin'de günümüzde de ilaç yapımında kullanılmakta olan malzemelerden faydalanılmıştır. Müshil için sodyum sülfat, anemi için demir ya da jinseng içeren tipik prepasyonlar devrine göre ileri bir anlayışa ulaşıldığının kanıtıdır. Çiçek hastalığı için bağışıklık kazanma konusunda ilk adımları Çinli hekimler atar. Çiçek hastası olan kişilerin deride oluşan döküntülerini toplayarak toz hâline getiren hekimler bağışıklık kazanmaları için çocukların burun deliklerinden bu tozu içeri üflüyorlardı (Mondadori 1998, 19). Bu tekniğin gelişimi İslâm tıbbında olur. Çiçek hastalığının tedavisi ve çiçek aşısının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Avrupa'da Türkler sayesinde öğrenilmesiye Türk tıbbının ve eczacılığının ileriye gittiğinin kanıtıdır.

Arap dünyasında tercüme hareketinin başlatıcısı ilk Abbasi halifelerinden Harun Reşid'tir (Mondadori 1998, 46). Ayrıca Harun Reşid, İslâm dünyasında ilk hastaneyi yaptırır. Harun Reşid hükümdarlığı döneminde Antik dönem Yunanca makalelerin tercümesini emreder ve hızlı bir tercüme faaliyetine girişilir. Onun ardından gelen El-Memun ise tercüme işlerinin düzenli şekilde işleyişini sağlamak için Beytül'l-Hikmet'i kurar (Mason 2001, 82). Bağdat'ta yapılan ilk tercüme arasında botanik ve kimya konusundaki eserlerle beraber Dioscorides ve Galen (Ronan 2005, 259) gibi hekimlerin İslâm tıbbının da temel ilkelerini oluşturacak eserleri bulunur.

İslâm tıbbının en güçlü ismi olan ve eserleri uzun yıllar kaynak kabul edilen İbni Sinâ, deney ve gözlemlerini "El-Kanun" isimli ansiklopedik yapıtında sergiler. 12. yy.da Latinceye de çevrilerek Ortaçağ boyunca hem Avrupa hem de İslâm dünyasında yaygın tıp anlayışını belirleyen El-Kanun (Kahya 1995) beş kitaptan (anatomi ve fizyoloji, ilaç ham maddeleri, insan bedeninde görülen hastalıklar, bulaşıcı hastalıklar ve cerrahi, ilaç reçeteleri ve uygulamaları) meydana gelir. Bu ilmî eserin iki cildinin doğrudan eczacılık çalışmalarına yönelik olması, ilaç terkiplerine verilen önemi gösterir.

Buraya kadar birçok büyük medeniyette tıp ve eczacılık çalışmalarının geçmişine şöyle bir bakıldığında bu iki bilim dalının başlangıçta beraber yürütüldüğü gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Türklerde de genellikle tıp ve eczacılıkla ilgili çalışmalar iç içe yürütülüyordu. Bugün elimizde bulunan eski tıp eserlerinde ilaç yapımlarına ayrılan bölümler, tedavi için kullanılacak ilaçlar ve bu ilaçların özellikleri hakkında yapılan açıklamalar bu görüşü destekler⁶.

Türkler İslâm öncesi tıp bilgileri ve alışkanlıkları sözlü dilde nesilden nesile aktarırlar. Günümüzde halk arasında kocakarı ilacı olarak adlandırılan, kimi çevrelerce bir çeşit alternatif tıp olarak sürdürülen bu yol geçmişteki geleneğin günümüze gelen uzantısıdır. Geçmişte benimsenmiş olan kendi kendini tedavi etme geleneği devrin

⁶Türk eczacılık tarihi konusunda 1950'li yıllardan bugüne kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: Naşit Baylav, (1968), *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası; Bedii Sehsuvaroglu, (1970), *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul; Turhan Baytop, (2001), *Türk Eczacılık Tarihi. Kısaltılmış 2. Baskı*, (hzl. Afife Mat), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; Rengin Dramur, (2008), *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, İstanbul: Aya Kitap.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

tıp metinlerinin kolaylıkla anlaşılmasını gerektiriyordu. Geniş bir coğrafyaya hizmet götürmek için gezici tabipler yanında halkın hekim ihtiyacını karşılayabilecek aile içinden rehberlere de ihtiyaç vardı (Sarı 1999). Tüm bu nedenler karşısında hekimler başta Arapça olmak üzere tıp, ecza, veterinerlik vb. konularda yazılmış kaynakları tercüme etmişler hem de Türkçe telif eserler yazmışlardı.

Bu gelenek XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda yazılan tıp eserlerinde de sürdürülür. Yazarlar hemen eserlerinin başında, daha önce, Anadolu Selçukluları döneminde olduğu gibi, eserlerini Türkçe yazmalarının sebebinin '*okuyan herkesin, eseri okuyup, kolayca anlaması*' olduğunu kaydetmişlerdir (Kahya 2002, 248).

EAT döneminin gerek tercüme gerekse telif tıp eserlerinde tedavi için ihtiyaç duyulacak tıbbi malzemeler ve ilaçlar, ilaçların yapımında izlenen uygulamalar sırasıyla anlatılıyordu. Genellikle ilaçlar bitkilerden; tohumlar, yaprak, kök ve meyveler bazen de hayvansal maddelerden, kimyasallardan vb. yapılıyordu. İlaçlar genellikle bu maddelerin kaynatılması, kurutulup toz hâline getirilmesi, sıklıp suyunun çıkarılması vb. yollarla elde ediliyordu. Eczacılıkla ilgili tıp eserlerinde geniş bilgiler bulunmakla beraber, bu bilim dalına ağırlık verilerek kaleme alınan ilk Türkçe eserler Şerefeddin Sabuncuoğlu'na aittir. Eczacılık tarihiyle ilgili bugün EAT'nin bilinen hacimli en eski eserleri Sabuncuoğlu'nun Akrabadin tercümesi ve Mücerreb-nâme'dir. Sabuncuoğlu Şerefeddin'in ilk eseri olan Akrabadin, Sabuncuoğlu'nun *Zahire-i Harzemşahi*'nin ilaç yapımlarıyla ilgili bölümlerden II. Bayezidin şehzadeliğinde (1454) (Güven 2005, 3) yaptığı tercümesidir. Eser, drog ve ilaçların

9 163.4718 .54834re□□fBT□/0.0749 0 0 10.9749 1299.6835804900452Tm□0

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Tercüme faaliyetleri sırasında Türkçecilik çabalarına rağmen birçok Arapça, Farsça, Yunanca vb. terim de devrin söz varlığını etkilemiştir. Bu yüzden de aynı metin içinde, aynı kavram için Türkçe, Arapça, Farsça vb. terimler eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Aslında müellifler bunu özellikle yaparak neyi kasteddiklerine vurgu yapmaktadır.

• **Tertīb-i Mu'ālece'de Eczacılıkla İlgili Terimler**

1. **Eczacılıkla İlgili Temel Terimler:**

1.1. **Yapıca Tek Sözdten Oluşan Terimler:**

TM'de geçen terimlerin bir bölümü doğrudan eczacılıkla ilgili, bu bilim dalının sınırları içinde olan terimlerdir. Kimileri birçok yeni ilaç adı yapımında görev alarak birer terkip oluşturabilmektedir⁹. Bazen de bu gruptaki terimler terkiplerde (birleşik sözcük biçimindeki terimlerin kurucuları olarak) yer almasalar dahi temel bir eczacılık terimi olarak kullanılmışlardır:

ayāric: < Ar. < Grk. Eski tıpta ilaç olarak kullanılan bir grup macuna verilen genel ad. [123a] (8) *Ayāric on dirhem, şarı helîle yedi direm, belîle yedi direm...* / **devā:** < Ar. Deva, çare, ilaç, hastalığı iyileştirmek için uygulanabilecek ilaçlar; hastalığın tedavisinde izlenecek yol; krş: edviyye. [126a] (4-5) *...ba' dehu her bir devā için yağ kaynatduklarında ol yağ dan bir pāre buyanı katup bir miqdār kaynatsalar bu dahı ancalayın olur...* / **eczā:** Ecza, ilaç ham maddesi, ilaç vb. yapımında kullanılan bitkilerden veya hayvanlardan elde edilen maddeler. [73b] (2-4) *...kulharir-i sedāb didükleri eczādan alup qatalar, ba' dehu ol kadar kaynadalar ki eczāların kuvveti ol şuya çıka...* / **edviyye:** İlaç, ilaçlar; krş: devā. [125b] (4) *İmdi tohmī edviyyelerden yağ çğ amasının şartı budur...* / **gargāra:** < Ar. Gargara yapmak amacıyla kullanılan tıbbi sıvı. [40a] (1-2) *... ve her ne kim içmek iktizā idünürse cümle g ağ ara ile kıla...* / **habb:** Hap, hamur kıvamına sokulan karışımların, küçük yuvarlaklar haline getirilmesiyle elde edilmiş ilaçlar. [122b] (1-2) *Tertīb-i habb-ı kükıyā beyānındadır: Bu habb dahı başdan inen marīzlere ziyāde nāfi' dūr...* / **hukne**¹⁰: < Ar. Makattan ilaç şırınga etme ve bunun için kullanılan

⁹ Birleşik isim oluşturanlar için bk. "1.2. Yapıca Birleşik İsim Olan Terimler".

¹⁰ Eczacılıkla ilgili olarak birkaç alet ismine de rastlanmaktadır. Eczacılık tarihimiz açısından ilaçların uygulanması konusunda hangi aletlerin kullanıldığını ve bunlara hangi isimlerin verildiğini öğrenmemiz açısından bu bulgular dil ve bilim tarihimiz için değerlidir.

araç. [67a] (7) ... *ṭabīʿati ḥuḳne-i leyyinet ile teleyyün idüp...* / ^ʿilāc¹¹: < Ar. 1. İlaç, farklı maddelerin bir araya getirilmesiyle elde edilen ilaçlar; 2. tedavi yolu. [1a] (5) *Sersem olan biri[ni]ḥ ʿilācı. / maʿcūn*: < Ar. Macun, genellikle hamur kıvamında olan, öğütülmüş veya toz haline getirilmiş otların vb. şurup, bal veya bir sıvı ile karıştırılmasıyla hazırlanmış ilaçlara verilen genel isim. [121b] (8-9) ...*edviyeleri ḳatup maʿcūn idüp bir dāne tutilmadıḳ ḳavanozuḡ içine ḳoyup ziyādesiyle ḥıfz ide. / merhem*: < Ar. Merhem, vücuttaki yaralara, ağrı olan bölgelere sürmek için hazırlanmış, içeriğinde bitkisel ve hayvansal maddeler bulunan yağlı, kokulu ve kıvamlı ilaç. [127b] (3-4) *Bu merhem yaralarıḡ üzerini çıkarup ve çürük etlerini yeyüp ve yeḡiden tāze etler bitüre. / müshil*: < Ar. 1. Müshil, bünyedeki herhangi bir maddeyi hafifletici; 2. bağırsakta biriken muhtevayı dışarı atan ilaç. [116b] (6-8) *İmdi bedenim tandur [gibi] [ı]ssı olsun deyen ādem ilk yazda ḳan alup ve müshil içüp ḳatı eylemek gerekdür...* / *ṣarāb*: < Ar. Şurup; krş. şerbet. [7a] (3-5) *Evvel baş ḡ nısıʿun mersin yaprḡ m bir miḳdār ṣarāb ile ḳaynatup ziyādesiyle ḡ rıyan başa ursalar defʿ ola...* / *şerbet*: < Ar. Şurup; bk. ṣarāb. [37b] (6) ... *vʿeger şerbet daḡı bulunmazsa...* / *terḳīb*: < Ar. Terkip, ilaç terkihi, bileşim, türlü maddelerin ve bitkilerin karışımı ile elde edilen ilaç. [125a] (10-12) *Terḳīb budur. Lāzīm olduḡı ḳadar törpülenmiş beyāz şandalı bir pāre keten bezi içine ḳoyup ḳifāyet ḳadar şu ile ḳaynatup içe...* / *tiryāk*: < Ar. Panzehir niteliğinde olan bir grup macun. Eserde iki ayrı tiryak adı geçer: tiryāk-ı e[r]baʿa ve tiryāk -ı fārūḳ¹². [105a] (6) *Bir dirhem tiryāk-ı fārūḳ vürürler ise nāfiʿdür...* / *yaḳu*: Yakı, bazı hastalıkları tedavi etmek için bir bez üzerine yayılıp vücudun kimi yerlerine konulan, koyuca lapa veya özel biçimde yapılmışeczalı parça. [101a] (6-8) ... *vʿeger ḥatme yaprḡ m bir miḳdār zeyt yaḡ ıyla ḳarışdurup yaḳı gibi idüp od yanuḡ ma ve ḡ ulu cānavar şoḳduḡı yerlere ursalar fāʿide ide...*

¹¹ Terim olarak “ilāc” metinde anlam genellemesine uğrayarak şuruplar, merhemler, haplar vb. için de kullanılan, tüm bunları kapsayan bir ad olarak da kullanılmaktadır.

¹²Antik çağlardan itibaren yılan sokmalarına karşı bir çeşit antidot kullanılmış, sonraki çağlarda türlü çeşitleri birçok hastalık için vazgeçilmez birer şifa kaynağı olmuştur. Değişik tiryaklar değişik adlarla anılmıştır. EAT’de tiryaklara verilen isimler ve tiryak çeşitleriyle ilgili incelemeler yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Sevgi Şar ve Kenan Süveren, (2006), “Mücerreb-nāmede’ki Tiryāk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak. Yay. S: 14, s. 145-149.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

tamlama kurallarına göre oluşmuştur. Esasen EAT döneminde Türkçe bilim dili oluşturulurken terimlerin bir bölümü Arapça, Farsça gibi dillerden çeviri/aktarma yoluyla dile girmiş ve söz varlığı geliştirilmiştir. Yukarıda Türkçenin tamlama sistemine göre oluşturulmuş terimler, genellikle hastalığın adıyla ilişkilendirilmiştir. Aşağıda sıralanan terimlerde de bu yol izlenmekle beraber, farklı yollarla oluşmuş (ḥabb-ı/merhem-i + bitki/maden adı vb.) örnekler de görülür.

[10a] (9) ḥabb-ı ayāric / [25b] (10) ayāric -i ḥu[ne]yn / [99b] (10) ḥabb-ı eḫmūn / [122b] (11) ḥabb-ı belesān / [99b] (10) ḥabb-ı eḫmūn / [59a] (9) ḥabb-ı kūkiyā / [48a] (3) ḥabb-ı mūmā / [43b] (8) ḥabb-ı nīl / [20a] (5) ḥabb-ı şabr / [10a] (10) ḥabb-ı şebābe / [122a] (1)ḥabb-ı şibyār / [123a] (5) ḥabb-ı cāmi^c / [122b] (8) ḥabb-ı ayāric-i faykara / [46b] (6) merhem -i bāselikūn / [25b] (2) merhem -i kāfūrī / [127a] (6) merhem-i firenk / [28b] (1) merhem -i muql / [45a] (4) merhem -i mışrī / [28a] (10) merhem -i rusul / [126b] (13) merhem-i kurre / [126a] (12) merhem-i kaşāb / [126b] (6-7)merhem-i cenkār / [127b] (3) merhem-i Kaṭ^cār / [73a] (1) müşhil-i laṭif / [21a] (9) müşhil-i sevdā[v]ī / [93a] (10) müşhil-i şerbet / [118b] (9) ma^ccūn-ı zencebīl / [118b] (5) ma^ccūn-ı tevekkülī / [119a] (2) ma^ccūn-ı cevāriş / [119b] (12) ma^ccūn-ı nādirī / [120a] (5) ma^ccūn-ı ekber / [120a] (3) ma^ccūn-ı müferreḫāt / [18a] (8) tiryāk-ı e[r]ba^ca / [105a] (6) tiryāk-ı fārūk.

2. Eczacılık Terimi Olarak Diğer Bilim Dallarıyla İlişkili Terimler

2.1. Eczacılık Terimi Olarak Bitki Adları (Botanik Terimleri):

Sentetik maddelerin ilaç yapımında kullanılmaya başlandığı modern tıbbı kadar ilaç yapımı konusunda bitkiler malzeme olarak ilk sıradadır. İlaç terkiplerinde uzun asırlar birer drog olarak bitkilerden yararlanılmış, bunların birçoğu hem ilaç hem de yapılacak ilaçta ham madde olarak kullanılmıştır. Bunu klasik tarzda yazılan ilk tıp eserlerinde (Kramer 2009, 86-91) ve tıpla ilgili sözlüklerde de görebiliyoruz. Öyle ki tıp eserleri içinde söz varlığı açısından botanik terimlerinin zenginliği, tıp sözlüklerinde bitki adlarının çokluğu buna kanıttır (Küçük 2010, 401).

Türk dili tarihi üzerine inceleme yapan araştırmacılar haklı olarak bitkilerin tıpta ilaç olarak kullanılmasını gerekçe göstererek bunların aynı zamanda birer eczacılık ve tıp terimine dönüştüklerini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

savunur. Zafer Önler, “...bitki adları üzerine yapılan çalışmalar botanik biliminin sınırlarını aşarak farklı bilim alanlarına araştırma konusu olmuştur.” der (2004, 274).

Temellerini Arap-İslam tıbbı üzerine kuran ve ana ilkelerini o ekolden alıp geliştiren bu devir Türk tıbbında birer drog olan bitkilerin mizaç özellikleri olduğu kabul ediliyordu. Her bitkinin sıcak (issi), soğuk (şoğuk), nemli ve kuru (kırı) özelliğe sahip olduğu inancı vardı. Hastalık için yapılacak ilaçta hangi bitkinin kullanılacağı konusunda bitkinin özelliği ve mizaç arasındaki bağ önemliydi. Hekimler tıp eserlerinde drogların mizaç özelliklerini vermekte¹⁶ ve neye yarar sağlayacağına yönelik bilgileri vurgulamaktaydı. TM’den alınan şu kısımlar buna örnektir:

[129b] (9-11) *İmdi her kim dār-ı fülful yeseler ıssıdur, kıridur likin bağ rı şovuk hıtlardan pāk ider...*

[130a] (2-4) *...ve dahı günlük ıssıdur, kıridur likin hıfza fā'ide idüp fehmi arturur ve zihni kavī idüp cerb idüp ılıcağ şu ile içseler gözi nūrlandırur...*

[63a] (4-5) *... finduğ ıssıdur, şovukdan hāşıl olan yürek ağ rısına devādur...*

İncelenen eserde bitkiler konu edinilirken onların mizacıyla beraber hangi hastalık için kullanılması gerektiği, ilaç terkinde ne kadar ihtiyaç duyulduğu, hangi kısmının (kökü, yaprağı, tohumu, kabuğu vb.) nasıl kullanılacağı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

TM’nin söz varlığında bitki adları önemli bir payı kapsıyor olmasına karşılık, köken itibariyle Türkçe olan bitki adları diğer dillerden alınanların toplamına oranla azdır. Ayrıca Türkçe bitki adlarının bir kısmının eserde Arapça ve Farsçadan alınmış eş anlamlıları bulunur. Bu tür eş anlamlı kullanımlar Türkçe bilim dilinin oluşum sürecini göstermeleri bakımından dikkate değerdir (Uçar 2010, 37).

Bitki adlarını birer kültür kelimesi olarak değerlendiren Zafer Önler, eski tıbbın arkaik Yunan tıbbından büyük oranda etkilendiğini, sonrasında ise Arap İslâm tıbbının tesiriyle Arapça terimlerin metinler aracılığıyla dilimizde ve birçok dillerde ödünçlendiğini veya tercüme yoluyla aktarıldığını bildirir (1985, 405).

¹⁶ Hastalığın çıkış nedeni bünyeyi oluşturduğuna inanılan dört öğeden (kan, safra, kara safra, balgam) birinin eksikliği veya çokluğuna bağlanmaktaydı. Bu dört öğenin de soğuk, sıcak, nemli ve kuru olmak üzere mizaç özellikleri taşıdığı kabul ediliyordu.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Bundan hareketle incelenen eserdeki eş veya yakın anlamlı bitki adlarından bir bölümünün aktarma olduğu söylenebilir. Arapça kökenli **lisānū's-şevr** [lisān (dil) + şevr (öküz)], Farsça kökenli **gāvzubān** [gāv (öküz) + zebān (dil)] ile Türkçe **şğır dili** incelenen eserde eş anlamlı olarak kullanılır ve bunların Türkçe ile Farsçadaki biçimleri Arapçadan aktarma yoluyla bu dillere geçmiştir.

TM'de eş veya yakın anlamlı olarak kullanılan botanik terimlerinin çoğu Türkçe-Arapça, Arapça-Farsça, Türkçe-Farsça, Arapça/Farsça-Grekçe sözcüklerin aynı metinde bulunmasıyla oluşmuştur. Bunlar:

baldırıkara – persiyāvşān; dağ üzümü – mevizec; it burnı - Süleymān Peyğ āmber ağ acı -rūhū'l-kamer; semüz ot – tohmekān; bābūnec – papadya; besbāse - cevz-i bevvā; cevz – kōz; rummān – nār-enār; sūnbūle - başak, bādrencūrik – oğ ul otı; şğır dili-ğ āvzubān-lişāū's-şevr; tuffāh-alma.

TM'de kimi zaman bir bitkinin Türkçe karşılığı veya diğer dillerdeki biçimi verilerek bunlar doğru şekilde tanıtılmaya çalışılmıştır:

[11a] (3-4) *Eger dağ üzümü ki aya mevizec dirler, bir miqdārını saħk idüp...*

[24b] (2-4) *Bādrencūrik oğ ul otına dirler, anuñ bir dürlisi olur, tūrunc koħusu gibi rāyihası olur.*

[69b] (5-6) *Eger öksürük, bağ am yāhūd iriñ gelürse aya gerekdür ki bir persiyāvşān ki baldırı kara dirler...*

Eski Anadolu Türkçesindeki bitki adları üzerine yapılan incelemelerin en önemli sıkıntılarında biri metinlerde geçen bitki adının günümüzde hangi bitki için kullanıldığını her zaman kestirememektir. Bugün dahi aynı bitkinin Anadolu'da farklı farklı isimlerle anılması veya aynı adın değişik yörelerde kullanımına karşın aynı bitkiyi karşılamayı incelemeyi zorlaştırır (Şahin 2007, 571). TM'de de devrin diğer tıp eserlerinde olduğu gibi eş anlamlı bitki adlarının kullanımı ve yeri geldikçe müellifin yabancı terim ardından Türkçedeki karşılığına atıf yapması ilgili bitki adının hangi bitki için kullanıldığını tesbit edebilmek açısından önemlidir. Diğer yandan bu yol müelliflerin tıp eserlerinde Türkçeye verdiği önemin bir kanıtıdır. Aynı bilgiler bu yönüyle metnin yazıldığı devrin coğrafyası, beslenme kültürü, yaşama biçimini aydınlatacak bilgilere de ışık tutar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Türkçede bitki adları ile ilgili ilk bilgileri veren kaynak Divan u Lügati't-Türk'tür (DLT). Burada kullanılan bitki adlarının bir bölümü günümüz Anadolu ağızları içinde kullanıldığı gibi (Baytop 2007) bu tıp eserinde de geçer. DLT içinde geçen bitki adları üzerine inceleme yapılmış olmakla beraber¹⁷ tarihî metinlerdeki botanik terimleri üzerine yapılmış çalışmalar sınırlıdır. Farklı dönemlere ait metinlerde geçen botanik terimlerinin değerlendirilerek günümüz söz varlığına olan katkılarını Türk dili incelemeleri açısından ortaya koymamız gerekir¹⁸.

Bitki adlarının hangi ses değişimlerini geçirip günümüze geldiğini görmek anlamında (**patlıcan** < bādīlcān/bādīncān; **pelesenk** < belesān; **pespaye** < besfāyic; **kına** < ḥennā/ḥinnā; **kimyon** < kemmūn/kemyūn, **kereviz** < kerefes/ kerefeş, **safran** < zağfirān/ za' firān, **zencefil** < zencebīl/ zencebīn, **armut** < amrūd, **rezene** < rāzyāne...) incelenen eser ve devrin aynı içerikteki eserleri önemli birer veri kaynağıdır.

Türkçedeki botanik terimleri üzerine tanıklık eden DLT'te ödünclemelerle beraber yaklaşık 155 tane bitki adı vardır. İncelenen eserde ise bu sayı 260'a çıkmıştır. DLT ve incelenen eserdeki botanik terimlerinin bir bölümü ortaktır. Ancak TM'de, DLT'te olmayan birçok yeni bitki adı da kullanılmıştır. Eserlerin yazıldığı coğrafyanın değişmesi, kültürel etkilenme ve dil etkileşimindeki yoğunluk bu farklılaşmada görev almıştır.

Botanik Terimlerinin Sıralanmasında İzlenen Yol:

I. Önce ait oldukları dile göre (Türkçe, Arapça, Farsça ve diğer diler) sınıflandırma yolu seçilmiştir.

¹⁷ Bunun için bk. Nigar Oturakçı, (?) "Divanü Lügati't Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Görünümleri" Çukurova Ü. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/nigar_oturakci_divanu_lugatit_turk_botanik_terimleri.pdf:

Canan İleri, (2007), "Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Meyve-Sebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri", *Türk Dili*, Ankara: TDK. S:669, s. 542-572; Çetin, Engin (2005), "Divanü Lügati't-Türk'te Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, s. 185-200.

¹⁸ Eski Anadolu Türkçesinde bitki adları üzerine yapılan şu incelemelere bakılabilir: Zafer Önler, (1990), "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı)*, Harvard, V: 14, s. 357-392;

Hatice Şahin, (2007), "Câmi'ü'l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri", *Turkish Studies*, V: 2, s. 570-602.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

II. Ayrılan Türkçe terimler de tek sözcükten ibaret olanlar ve birleşik isimler olarak ikiye ayrıldı.

III. Arapça terimler de, benzer yolla, kendi içinde önce tek sözcükten ibaret olanlar sonra da tamlama biçiminde oluşmuş birleşik isimler olarak ayrıldı. Tamlamalar hâlinde bitki adlarıysa Farsçanın ve Arapçanın tamlama sistemine göre oluşumları göz önünde bulundurularak gruplandırıldı.

IV. Farsça ve diğer dillere ait bitki adları sayıca az ve benzer yapıda olduklarından sadece ait oldukları dile göre birer alt başlıkta sıralandı.

2.1.1. Türkçe Terimler:

2.1.1.1. Tek Sözcükten İbaret Terimler:

alma: Elma (Pirus malus). [93a] (7) ... *dağı alma ve ayva ve amrūt ve enār isti' māl idüp...* / **arduc:** Ardıç ağacı ve yemişi (Juniperus). [132a] (11-13) *Mayāşūr için arduc ağ acır azuçuğ gene dğ rayup kazana koyup kaynatup şuvı kızarur...* / **aşma:** Asma ağacı; belirli bir tür üzüm veren bitki (Vitis). [43a] (11-12) ... *ba' dehu bir miqdār aşma yaprağın çubuğın ma'an āteşe yakup...* / **arpa:** Arpa (Hordeum vulgare). [82b] (4-5) *Yarım dāne cevz-i bevveyi bir dāne arpa ile çigneyüp ferağ vire...* / **ayva:** ayva (Cydonia vulgaris). [92b] (13) ... *birkaç dāne ayva balıla bişürüp memesi üzerine ursalar...* / **böğürtlen:** Böğürtlen (Rubus caesus). [102a] (4) ... *bir miqdār böğürtlen budakların dağı yaprağ ıyla ma'an kaynatup bişürüp aç olan şaça şakala süreler.* / **buğ day:** Buğday (Triticum). [106b] (12) *Eger turuncu arpa buğ day içine kosalar aña bit düşmeye.* / **burçak:** Burçak (Vicia ervilia). [50a] (4-5) ... *v'eger her şabāh iki dirhem burçak tohumı ağ zında temām işlanınca tıttup...* / **buyan:** Meyan (Glycyrrhiza glabra). [126a] (5) ... *ol yağ dan bir pāre buyanı katup bir miqdār kaynatsalar bu dağı ancalayın olur...* / **cırcır:** Su teresi (Nasturium officinale). [130b] (5-6) ... *benefşe, nılüfer ve gül ve haşhāş ve cırcır ve 'unnāb ve demür hindī gibi olan şeyleri muqaddem şu ile şöyle kaynatup...* / **çigdem:** Çiğdem çiçeği (Crocus cancellatus). [70b] (11-12) ... *v'eger çigdemî dögüp bir miqdār balıla karışdurup talāğ ı büyük olan ādemih talāğ ı üzerine ursalar nāfi' dūr.* / **erik:** Erik (Prunus domestica). [116b] (9-10) ... *ve gevdeyi kızdurur şeyler yemeyüp ammā erik ve hıyār ve karpüz isti' māl idüp...* / **gebre:** Kebere, kapari (Capparis). [85b] (4-5) *Eger bir miqdār şarp sirke ile gebreyi*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

karışdırup ısıcağla urduklarında... / gelincik: Gelincik çiçeği (Papaver rhoeas). / [8a] (6-7) Her kim gelincik çiçeğinin dibin çekirse başında olan nâzileyi çeküp indüre... / günlük : Günlük ağacı; ak günlük (Boswelia), kara günlük (Cortex styracis). [121b] (5) ... çörek otu yigirmi beş dirhem, rāvend on iki direm, maştakî on üç direm. / ışığı an: Isırgan otu (Urtica). [109a] (3-4) İmdi her kim bir miqdār ışığı an dikenin döğüp temām un gibi olduğdan sonra üzerine bir päreçik bal sürüp... / kabağ: Kabak (Cucurbita). [47b] (7-8) ... ve hem dahı şağ am ve kabağ yemek ziyāde nāfi'dür... / kaşni: Kadı ağacı, şeytanboku otu (Ferula assa-foetida). [98a] (2) Eger bir päre kaşniyi sirke ile ezüp sürseler def' ide. / kavun: Kavun (Cucum). [130a] (4-5) ... ve dahı kavun yemek çok ıssıma getürür ve kârpüz geç hażm olur, ammā ciğeri tazelere... / koruk: Henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm; koruk. [127a] (12-13) Sehil altı dirhem, sirke, koruk, mürdeseng on beş dirhem, cengār biş dirhem. Bunları 'adedince evvel... / pazu: Yabani ispanak (Beta vulgaris varcicla). [88b] (8-10) ...ba'dehu bir miqdār haţmî yaprağ m ve pazu[nu] yaprağ m ve bir miqdār kepek ile cümle birbirinden kifāyet kadarı şarāb ile muhkem kaynatup... / şandal: Sandal ağacı (Santalum album). [11a] (2-3) ... ve dahı birer miqdār şandal, gül yağ ı ve sirke cümlesin sirke ile ma'an koşup başına sürseler ağ rı def' ide. / şarmaşık: Sarmaşık bitkisi (Hedera helix). [97a] (5-6) ... şarmaşık tohumı dört dirhem, bu edviyyeleri alup züyütu bir iki çanağ a koyup... / şarmışak: Sarımsak (Allium sativum). [19b] (1-2) ... bir baş şarmışak ı kendüsine yedürüp ve kapuğ m dahı tütsi virseler bi-izni'llāh hālāş ola, mücerredür. / şirlice: Sinirlice otu (Plantago). [77a] (5-6) Eger, şirlice yaprağ muñ kökin ve yaprağ m pāk yuyup döğüp şuyın çğ arup... / şoğ an: Soğan (Allium cepa). [44a] (9-10) ... bir miqdār şoğ an koşup şabāh aç karına içürseler yılanı päreleyüp taşra birağ a, mücerredür. / söğüt: Söğüt (Salix). [62a] (8-9) ... ve dahı şğ ır dili ve gül şuvı ve tohmekān içürüp gök benefşe ve söğüt yaprağ ı ve hıyār... / şekerli: < Far. + T. Şekerli ot, andız otu (Compositae). [111a] (9-10) Eger şekerli yaprağ muñ şuyın içseler nāfi'dür. / tarı: Mısır (Panicum miliaceum). [82b] (5-6) Eger birkaç dāne tarı ile karanfili çigneseler ferağ vire. / tobalak (ğ): Hunnapgillerden bir bitki (Rhamnus clorophorus globosus). [81a] (5-6) ... tobalak yigirmi dirhem, egir yigirmi dirhem bu eczaları 'adedince alup muhkem döğüp... / turak: Durak otu (Anethum graveolens). [102b] (10-11) ...ve dahı tğ ün

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

zemânında ıtırakı koqlamak ziyâde nâfi'dür... / üzüm: Üzüm. [117b] (8-9) zîrâ yaş üzümüne künüzü 't-toħmî dimişlerdür, ya' nî şıtma ħazînesi dimek olur. / yarpuz: Ballıbabagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki (Mentha pulegium). [96a] (1-2) Eger yarpuzı sirke ile maħlûṭ idüp gevdesine sürseler def' ide. / yosun: Çoğu sularda, ağaç veya taşların üzerinde yetişen tallı bitkilerin ilkel yapıdaki örneklerine verilen genel ad. [83a] (7-9) ...ba' dehu âteş giderüp yerine kıra yosun döşeyüp ba' dehu kütürüm olan âdemi getirüp çukuruñ içine koyup yaturalar... / yüzerlik¹⁹: Yüzerlik bitkisi (Peganum harmala). [91a] (5-7) Eger yüzerlik [ve] gelüncik çiçeginüñ [to]ħmın bir dirhem kıdarı 'ale's-şabâħ şovuk şı ile içseler şifâ bula.

2.1.1.2. Birleşik İsim (Yapıca İsim veya Sıfat Tamlaması Biçiminde) Biçimindeki Terimler:

Şimdiye kadar sıralanan terimler tek sözcükten ibaret olup basit yapıdadır. Ancak birleşik isim yapısında olan birçok terime de rastlanmaktadır. Birleşik isim yapısındaki bitki adlarının çoğunluğu Türkçenin tamlama kurallarına göre oluşturulmuştur. Tüm öğeleri (esas ve yardımcı unsur) Türkçe olanlar yanında, içinde Arapça veya Farsça unsur barındıran, her iki öğesi de Arapça/Farsça olup Türkçenin tamlama sistemine uygun oluşturulmuş terimler de sayıca az değildir. Bunlar üç ana gruba ayrılabilir:

1. Tüm öğeleri Türkçe olanlar (T. + T.): *ğ u ğ acı, ak ğünlük vb.*
2. Arapça + Türkçe (Ar. + T.) / Türkçe + Arapça (T. + Ar.) yapısında olanlar: *finduğ ğ acı, ak sürincân vb.*
3. Farsça + Farsça (Far. + Far. + T.) / Arapça + Arapça (Ar. + Ar. + T) yapısında olup aldığı ekler ve yapısı itibariyle Türkçenin tamlama sistemine göre oluşmuşlar: *hindustân cevzi, ebucehl kıarpüzü vb.*

¹⁹ Şükrü Haluk Akalın, 'üzerlik/yüzerlik' teriminin kökeni birleşik bir sözcük olduğunu savunur. Uç ve Barsgan dilinde *sedef otu* karşılığındaki *ilrük/eldrük* kelimesini Oğuzlar, *peganum harmala* için yabancı sedef otu anlamına gelmek üzere *yoz ilrük* (veya *yozeldrük*) olarak kullanmışlardır. Enkliz olayı ve gerileyici benzeşme sonucunda ilk kelimenin ünlüsü 'ü'ye dönüşmüştür. Metatez sonucunda 'l' ve 'r' yer değiştirmiş, daha sonra da 'i' genişleme sonucu e'ye dönmüş, böylece kelime *yüzerlik* şekline gelmiştir. Oğuz grubunda görülen başta y ünsüzü düşmesi olayı sonucunda da *üzerlik* şekli ortaya çıkmıştır. Ancak, *yüzerlik* şekli de ağızlarımızda hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır (1993, 256).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

acı bādem: (T. + Far) Badem ağacının keskin kokulu meyvesi (Amygdalus amara). [60b] (10) *Eger, acı bādem yağ in kulağ gürlütisine tamzursalar def^c ide.* / **ağ u ağ acı:** (T. + T.) Zakkum, ağı ağacı (Nerium oleander). [80a] (10-11) ... *ve dağı her kim beş dirhem ağ u ağ acı yaprağ in döğüp tencereye koyup...* / **ağ günlük:** (T. + T.) Tütsü olarak yakılan bir tür ağaç sakızı. [61a] (4-5) ... *ba^cdehu bir pāre ağ günlük katup her merhem gibi oldukça kulağ a ursalar...* / **ağ şoğ an:** Aksoğan, ada soğanı (Urginea maritima). [61a] (11) – [61b] (1) ... *ağ şoğ an şuyın tudulmasına tamzursalar nāfi^c dūr.* / **ağ sūrincān:** (T. + Far.) Sormcan ağacının bir türü (Colchicum autumnale). / [84b] (5-6) ... *ırkuⁿ-nisā için birer miqdār şabr-ı usku^türī ve şarı helīle ve ağ sūrincān bunları alup ve döğüp elekden geçürüp...* / **ağ sūsen:** (T. + Ar.) Akzambak (Lilium candidum). [55b] (9-10) ... *v^eger ağ sūsen muhkem döğüp şuyın bir bezden süzüp alalar...* / **arduc ağ acı:** (T. + T.) Ardıç ağacı (Juniperus). [132a] (11-12) *Mayāşūr için arduc ağ acın azuçuğ gene dğ rayup kazana koyup...* / **ayva ağ acı:** (T. + T.) Ayva ağacı (Cydonia vulgaris). [91b] (1) ... *v^eger bir dāne ayva ağ acının dibine işeyüp...* / **bāğ çubuğ ı:** (Far. + T.) Asma fidesi. [97a] (11-12) ... *kel başa merkeb tırnağ in yakup ve bir miqdār bāğ çubuğ in dağı yakup külin eleyüp...* / **baldırıkara:** (T. + T.) Karabaldır (Aspelinum adianthum-nigrum). / **boğ a diken:** (T. + T.) Halk arasında şeker diken, göz diken, deve diken gibi farklı adlarla bilinen bir bitki (Eryngium campestre). [50a] (5-8) ... *ve dağı her kim boğ a dikenin kamaşını muhkem döğüp şuyın çıkarup ve bir miqdār gül şuyın katup içseler bi-izni^c llāh şifā bula, halāş ola, mücerredür.* / **çörek ot:** (T. + T.) Karacaot (Nigella damascena). [104b] (4-5) ... *üç günde bir hammāma iletüp cümle gevdesine ferfiyūn yağ in ve bābūnec yağ in ve çörek otu gibi fā^cideli şeyleri süreler...* / **dağ üzümü:** (T. + Far.) Yaban üzümü. [11a] (3-5) ... *Eger dağ üzümü ki aña mevīzec dirler, bir miqdārını saḥk idüp dağı zeyt yağ ıyla maḥlūt idüp başına ursalar ağ n def^c ide.* / **demür diken:** (T. + T.) Demir diken (Tribulus terrestris). [110b] (7-9) *İmdi her kim iki dirhem demür dikenin yılan şoğmuş ādeme içürseler mazarratın def^c ide.* / **demür hindī:** (T. + Ar.)²⁰

²⁰ Terim bu bölümde ele alınsa da aslı demr-i hindī < temr-i hindī'dir. Yaygınlaşmış hata sonucu (galatimeshur olduğu için) Türkçe sıfat tamlaması olarak algılanmış ve daha eserin yazıldığı dönemde bu yanlış kullanım yazımda da devam etmiştir. Bu hata günümüzde de sürmektedir. TDK Türkçe Sözlük'te (2005) 'demir'

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Demirhindi bitkisi (Tamarindus indica). [130a] (7) ... *demür hindî şovukdur, likin şıtma dutan âdemlere nâfi' dūr...* / **deve dikenî:** (T. + T) Meryemana dikenî, peygamber dikenî, sütlü kengel (Silyum marianum). [81a] (4-5) ...*ve dağı marşama toğmı yigirmi dirhem, deve diken[i] toğmın yigirmi dirhem...* / **ebem gömeci:** (T. + T.) Ebegümeci (Malva sylvestris). [92b] (5) *Eger, ebem gömeci yaprağ ıyla kökin ma'an bişürüp ba' dehu...* / **ebucehl karpüzü:** (Ar. + Ar. + T.) Acı hıyar, acı elma, acı karpuz, it hıyarı, ebucehil karpuzu gibi adlarla anılan bitki (Citrullus colocynthis). [72b] (2) ...*ammâ eger ebucehl karpüzünün içine fertil idüp götürseler kulıncı def' ider.* / **ençir ağ acı:** (Far. + T.) İncir ağacı (Ficus carica). [29A] (6-8) ... *v'eger ençir kabuğ ın burnına şoksalar sâkin ide veyâhüd ençir ağ acı tozını kazıyup üfürseler nâfi' dūr...* / **finduğ ağ acı:** (Ar. + T.) Fındık ağacı (Corylus avellana). / **gün çiçeği:** (T. + T.) Gün çiçeği, günebakan, gündöndü (Helianthus annuus). [26b] (7) ... *bir miğdâr gün çiçeği cemî' idüp ve bir şişe içine koyup...* / **hınzır odı:** (Ar. + T.) Domuz otu. [96b] (8-9) *Eger hınzır odın bir miğdâr bal ile ve büber ile karışu[rup] ba' dehu küllî başına sürseler kelini def' ide...* / **hindustân cevzi:** (Far. + Ar.) Hindistan cevzi (Cocos nucifera). [42a] (3-5) ... *bir dâne hindustân cevzi ve bir pârçe Eflâk tuzını cümle başka başka döğüp...* / **iblis tırnağ ı:** (T. + Ar.) Şeytantırnağı (Phyteuma). [104b] (6-7) ... *ve dağı şikest olan iblis tırnağ ın tütsi virseler halâş ola...* / **it burnı:** (T. + T.) Yabani gül; kuş burnu (Rosa canina). [14a] (5-8) *İmdi bu gök yer altında âdem şifâtında biter ve cemî'-yi endâmı yine âdem kipidür ve ayak üzerine durur ve dağı yaprağ ı yir üstünde it burnı yaprağına beşzer...* / **it üzümü:** (T. + T.) Köpek üzümü, tilki üzümü (Solanum nigrum). [68b] (1-2)... *ve dağı it üzümün bir yanına dağup götürseler şarılığ a nâfi' olup...* / **kadın tuzluğ ı:** (T. + T.) Kadıntuzluğu, çobantuzluğu, amberbaris, sarıçalı gibi adlarla bilinen bitki (Berberis vulgaris). [94a] (6-7) ...*şörbâsının içine kadın tuzluğ ı didükleri edviyyeden bir päre tereyâğ ın mağlût idüp yedürel...* / **kara ağ aç:** (T. + T.) Karaağaç, narven (Ulmus). [100b] (11-12) ... *ve dağı kara ağ aç kökin kabuğ ıyla ma'an ufacuğ dâđ rayup ba' dehu bir çölmege koyup...* / **keçi boynuzu:** (T. + T.) Keçiboynuzu, harnup ağacı (Ceratonia siliqua). [77a] (11-12) *Eger keçi boynuzın döğüp bir miğdâr beyâz ketâvün ile ve bir miğdâr şumâğ ve ısıcağ şı ile*

maddesi içindeki birleşik isimler arasında 'demirhindi' maddesi geçer. Oysa bu terimin 'demir' maddesi ile etimolojik hiçbir bağı yoktur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

karışdurup içseler... / **kızıl ağ aç:** (T. + T.) Kızılsöğüt (Alnus). [55a] (3-4) ... *v'eger kızıl ağ aç yaprağ ın yaş iken birkaç kerre göze çekseler hoş ola...* / **kızıl gül:** (T. + T.) Kızıl gül (Rosa). [122a] (3-5) *Şabr-ı uskuṭūrī on dirhem, kızıl gül yaprağ ı on dirhem bu edviyyeleri başka başka döğüp elekden geçürüp ba' dehu cümlesin bir yere cemī' idüp...* / **kızıl kinşic:** (T. + Far.) Kızıl kişniş (Coriandrum sativum). [13a] (9-10) *Eger kızıl kinşic saḥk idüp ta' am üzerine eküp yeseler...* / **kızıl üzüm:** (T. + T.) Kızıl üzüm (Vitis vinifera). [85a] (9-11) *Eger bir miḳdār kızıl üzüm ve paḳla unı ve kemnün ve çāvşır alup muḥkem saḥk idüp mıkriz üzerine ursalar nāfi' dūr...* / **koḳar ot:** (T. + T.) Kokar ot, mavzek otu (Delphinium staphisagria). [110a] (5-6) ... *ba' dehu bir miḳdār koḳar otdan cemī' idüp fuḳudan çıḳdıḡ ı gibi ol [o]tuḡ üzerine yatalar...* / **kundus ḥayāsı:** (T. + Far.) Cavşir otu ve bundan elde edilen zamk (Ferula elaochytris). [127b] (10-11) ... *on dirhem kunds ḥayāsı beş dirhem, bu mu[ale]ceyi cümle muḥkem saḥk idüp cümlesin bir yere ḳatup yaḳı idüp...* / **mürr dikenı:** (Ar. + T.) Mirra adı verilen ve Arabistan'da yetişen bir ağaç (Comiphora myrrha). [30a] (3-4) *İmdi ağ zı ağ nıyan adem mürr dikenin bal ile ḥalt idüp ağ znda tutsa def ide...* / **oḡ ul otı:** (T. + T.) Oğulotu, kovan otu, melisa gibi adlarla bilinen bitki (Melissa officinalis). [24] (2-4) *Bādrencürık oḡ ul otına dirler, anuḡ bir dürlisi olur, türunc ḳoḳusu gibi rāyihası olur.* / **paḳla otı:** (Ar. + T.) Bakla çiçeği. [25b] (4-5) ... *ba' dehu bir miḳdār paḳla otı ve noḥūd, benefşe, kızıl gül, arpa unı, baş türunc ḳabuḡ ı.* / **peyḡ amber çiçeği:** (T. + Far.) Peygamber çiçeği, acımık (Centaurea cyanus). [35b] (7-8) *Eger peyḡ amber çiçekinüḡ kökin muḥkem saḥk idüp...* / **şarı helīle:** (T. + Far.) Helile otunun bir türü (Terminalia). [10a] (3-4) ... *on beş dirhem şarı helīleyi muḥkem döğüp daḡı yüz kırık dirhem erik şuvı birle ol ḳadar ezeler ki...* / **şarı şabr:** (T. + Ar.) Sarısabır, azvay gibi adlarla bilinen bitki (Aloe vera) ve bu bitkinin etli, kalın yapraklarından çıkarılan, kırmızımtrak esmer renkli, hekimlikte kullanılan bir madde. [104b] (12) *Eger şarı şabr didükleri edviyyeyi alup ba' dehu...* / **siyāh üzüm:** (Far. + T.) Siyah üzüm. [54a] (1-3) ... *bir miḳdār şuraḳ otın siyāh üzümle ḳaynatup ba' dehu şuyın ḥammāmda ziyāde içseler istifrāḡ küllī eyledüḡden şonra on yıllık bahaḳ zahmetin def ider...* / **şakāyık çiçeği:** (Ar. + T.) Şakayık çiçeği (Paeonia mascula). [101b] (13) *Bir vaḳıyye şakāyık çiçeğine dört dirhem saḥk olmuş rāstuḡ taşın ḳatup...* / **semüz ot:** (T. + T.) Semizotu (Portulaca oleracea). [50b] (10-11) ... *ve ḡ idāsı daḡı nīm-*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

serište yumurta ve rişteyi semüz ot ile bādem yağ ı ile ve şeker ile tavuğ şorbāsın yedüreler... / şğ ır dili: (T. + T.) Sığırdili otu (Anchusa officinalis). [62a] (8-9) ... ve dağı şğ ır dili ve gül şuvı ve tohmekān içürüp... / şğ ulcan otu: (T. + T.) Solucan otu (Pelargonium endlicherianum). [76a] (3-4) Eger, küçük ma'şūmuş şğ ulcanı olsa 'ilācı yine şğ ulcan otunı bal ile yeseler düşürüp def' ide. / şu teresi: (T. + Far.+ T.) Su teresi (Nasturium officinale). [79b] (7-8) Eger hayāda, v'eger sā'ir yerde olan şiş mu'ālecesi budur ki vāfir ziyādesiyle şu teresini cemī' idüp... / Süleymān Peyğ āmber ağ acı: (bk. it burnu, Süleymān Peyğāmber ağacı, rūhü'l-kamer). / tatlu bādem: (T. + Far.) Badem ağacının (Amygdalus amara) kokulu meyvesi. [47b] (1-2) ... kulinca ziyāde nāfi'dür ve dağı tatlu bādem yemek a'lādur... / turağ otu: (T. + T.) Durak otu, dereotu; krş: durağ otu (Anethum graveolens). [54a] (1-2) ... bir miqdār turağ otın siyāh üzümle kaynatup ba'dehu şuyın hammāmda ziyāde içseler... / uşşāk çadırı: (Ar. + T.) Çadıruşağı otu (Dorema ammoniacum). [76b] (4-5) Eger göbekde şu olsa 'uşşāk çadırından finduğ kādārın aç karına üç sabāh yeseler def' ide. / yılanyaşduğ ı: (T. + T.) Yılanyaştığı (Dracunculus vulgaris). [50a] (1-2) ... v'eger yılanyaşduğ muş kökin balıyla kaynatup ma'cūn idüp... / yonca dikenı: (T. + T.) Acı yonca (Menyanthes trifoliata). [108b] (9-10) Eger yonca dikenin kaynatup şuyın içseler teşennüce nāfi'dür ve ishāl dağı kaç' ider.

2.1.2. Arapçadan Alınmış Botanik Terimleri:

2.1.2.1. Tek Sözcükten İbaret Terimler:

[92a] (2-3) ... v'eger bir iki dāne bādincān sāk idüp şıgıl üzeriñe urşalar def' ide... / [64b] (4-5) ... dağı ayu şarābı ve 'anber ve 'ud dağı nāfi'dür... / 'aşfūr: < Ar. Yalancı safran (Carthamus tinctorium). [90b] (2-3) ... v'eger 'aşfūr tohmın ile bir dāne tavuğı on iki gün besleyüp ba'dehu karnın yarup yağ ın çık[ara]lar... / bābūnec: < Ar. bābūnec < Far. bābūne. Papatya (Matricaria chamomilla). [104b] (5) ... bābūnec yağ ın ve çörek otı gibi ,aJideli şeyleri süreler... / bādīlcān: (bk. bādincān) / bādīncān: < Ar. Patlıcan (Solanum melongena).

bağla: < Ar.

bākilā. Bağla (Vicia faba). [72b] (1) ... ve dağı kulinca olan ādem amrūd, bağla, çügündür yemekden hazer ideler... / belesān: < Ar. Pelesenk ağacı (Commiphora opobalsamun) ve bundan elde edilen yağ. [44b] (4) ... v'eger belesān yağ ın sürseler nāfi'dür... / besbāse:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

< Ar. Küçük hindistan cevizi (*Myristica fragrans*); Krş. ceviz-i bevvâ. [119a] (3-5) *Zencebîl beş dirhem, kırfâ beş dirhem, ceviz-i bevvâ beş dirhem, besbâse beş dirhem, dâr-ı fulful beş dirhem, afyûn dört dirhem.* / **besfâyic:** < Ar. Bespaye, kaya eğreltisi, bir eğrelti otu çeşiti (*Polypodium vulgare*). [99a] (1) ... *bir miqdâr besfâyic ve turağ otu ile yeseler ishâli def' ide...* / **bezr:** < Ar. Keten tohumu, bezir. [42a] (6-7) ... *bir miqdâr bezr yağ muş içinde kaynatup şıklar ve ba'dehu...* / **ceviz:** < Ar. Ceviz (*Juglans regia*). [120b] (5-6) ... *bir sırçalı kap içine ziyâde hıfz idüp şabâh aḥşam ceviz kadarı yeyüp nice fâ'idelerin göreler.* / **emlec:** < Ar. Amlacotu (*Phyllanthus emblica*). [119b] (3-5) *Şarı helîle on dirhem balıla on dirhem emlec on dirhem. İmdi bu edviyeleri muhkem saḥk idüp elekden geçürüp...* / **ferfiyûn:** < Ar. Sütleğen otu ve bundan elde edilen tıbbi bir zamk (*Euphorbia officinarum*). [85b] (10) *Eger, teni renginde olursa aḡa bir miqdâr ferfiyûn ve banc yağ in sürüp...* / **finduḡ:** Fındık (*Corylus avellana*). [63a] (4-5) ... *ammâ finduḡ ıssıdur şovukdan ḥâşıl olan yürek aḡ rısına devâdur...* / **fısdıḡ:** (bk. **fıstuḡ**). / **fıstuḡ:** < Ar. Fıstık (*Pistacia vera*). [126a] (1-2) ... *likin eger bâdem ve fıstuḡ ve kabaḡ çekürdegi yağ in çıkarmak lâzım gelürse anlarıḡ kabuḡ in çıkarup döḡüp...* / **fülfül:** < Ar. Karabiber (*Piper*). [112b] (7-8) ... *bir miqdâr fulfulü döḡüp balıla karışdurup dimâḡ a sürseler ḥunnâka nâfi'dür.* / **ḥalâb:** < Ar. Şam fıstığı (*Pistacia vera*). [49a] (5-7) ... *baḡ amı giderüp bal şuyın yâḥûd ḥalâb şuyın yâḥûd ḥatmenüḡ kabuḡ in çıkarup ve kaynatup şuyın içüreler...* / **ḥardal:** < Ar. Hardal otu (*Brassica nigra*), ak hardal (*Snapsis alba*) ve yabani hardal (*Snapsis arvensis*) olmak üzere iki türü bulunur. / **ḥaşḥâş:** < Ar. Haşhaş (*Papaver somniferum*). [130b] (4-6) ... *toḡmlar gibi benefşe, nîlûfer ve gül ve ḥaşḥâş ve cırcır ve 'unnâb ve demür hindî gibi olan şeyleri muḡaddem şu ile şöyle kaynatup...* / **ḥatme:** (bk. **ḥatmî**). / **ḥatmî:** < Ar. Hatmi (*Althaea officinalis*). [67a] (9-11) ... *ve daḡı şarâblardan benefşe ve nîlûfer ve rummân şarâbın virüp daḡı ḥulüvv, ḥatmî ve buyan dibi ıslanmış ola.* / **ḥelyûn:** < Ar. Kuşkonmaz (*Asparagus officinalis*). [120b] (2-3) ... *ḥelyûn (10 direm), toḡm-ı tere (10 direm), toḡm-ı şḡ an, (10 direm) toḡm-ı kerefes, (10 direm) çörek otu. İmdi bu edviyeleri on dört eczâsı otuz mişḡâl ve altı eczâsı onar dirhem üzerine alup...* / **ḥennâ:** < Ar. ḥinnâ'. Kına. [72b] (8-10) ... *ba'dehu bir kaşuḡ aḡ nefti ol ḥennâya koşup kulıncı oldıḡı yire sürseler bir yumurta bişiminden ziyâdece durduḡda yaḡ usı sâkin olup ve uyuşur gibi olur...* / **ḥummâz:** < Ar.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Kuzukulağı otu (*Rumex acetosella*). [130b] (1-2) ... *alma gibi, ayva gibi, enâr gibi, şâhtere gibi ve lîmûn ve hummâz ve koruk ve ot gibi olan şeylerin cümle muqaddem saḥḥ idüp ve şıḳup...* / **kâfûr**: < Ar. Kafurotu (*Camphorosma monspeliaca*). [89a] (12) ... *ve daḥı her kim birkaç dirhem rāzyāne [ve] kâfûrı bal mûmı ile maḥlûṭ idüp...* / **ḳâḳûle**: < Ar. Kakule (*EIEATaria cardamomum*). [118a] (6)... *misk altı mişḳâl, su'ud altı mişḳâl, ḳâḳûle altı dirhem, palaṭôr altı dirhem...* / **ḳaranfil**: < Ar. Karanfil (*Eugenia caryophyllata*). [62b] (7-8) *İmdi 'ilâci misk, tuffâḥ şarâbın bir miḳdâr 'ud ve reyḥân, ḳaranfil.* / **ḳaṭûnâ**: < Ar. Pire otu (*Tanacetum coccineum*). [74b] (8-10) ... *ba'dehu bir miḳdâr ḳurımış ḳaṭûnâ ile bir miḳdâr reyḥân toḥmın eşribeler ile ḳarışdurup içürelər, ziyâde nâfi'dür.* / **kebâbe**: < Ar. Kebabe, kebabiye, kuyruklu biber (*Piper cubeba*). [121a] (11) ... *dârcîn dört direm, kebâbe dört dirhem, maşṭakî bir direm, ḥulicân dört dirhem...* / **kemmûn**: < Ar. Kimyon (*Cuminum cyminum*). **kemyûn**: (bk. kemmûn) / **kerefes**: < Ar. Kereviz (*Apium graveolens*); krş. kerefeş. [17b] (3-5) *Bu 'illeti olan kişinüñ evine aşlâ kerefes ḳomayalar, zirâ kerefes şar'î derdi çündür...* / **kerefes**: (bk. kerefes) / **keten**: < Ar. Keten bitkisi (*Linum usitatissimum*). [69b] (3-4) ... *v'eger bir miḳdâr keten toḥmın muḥkem döḡüp bir miḳdâr balıla ḳarışdurup şabâḥ ve aḥşam yeseler ziyâde nâfi'dür.* / **ḳinâ**: (bk. ḥennâ). / **ḳinna**: (bk. ḥennâ). / **ḳirfa**: < Ar. Amber kabuḡu, tarçın ağacına benzer bir ağacın kabuḡu (*Croton eluteria*). [119a] (3-4) *Zencebîl beş dirhem, ḳirfa beş dirhem, cevz-i bevvâî beş dirhem, besbâse beş dirhem...* / **maḥmûde**: < Ar. Mahmudiye otu ve bu bitkinin köklerinden çıkarılan reçineye benzer madde (*Convolvulus scammonia*). [21b] (5-6) ... *bu iki kök maḥmûde daḥı ḳoyup içeler, ammâ maḥmûdeyi ḳatı ziyâde ḳatmayalar...* / **maḥmûre**: < Ar. Mahmur çiçeḡi, çiḡdem (*Colchicum*). [98b] (8) ... *ve daḥı bucuḳ dirhem maḥmûre ve bir dirhem maşṭakîyi muḥkem saḥḥ idüp...* / **na'ne**: < Ar. Nane (*Mentha piperita*). [51b] (7-8) *Eger na'neyi bir miḳdâr sirke ile döḡüp ma'deye ursalar def' ide.* / **nârenc**: < Ar. Turunç (*Citrus aurentium amara*). [65b] (5-6) ... *ve daḥı nârenc ḳabuḡ in ḳoḳlasalar 'aḳla nâfi'dür...* / **paḳla**: (bk. baḳla). / **reyḥân**: < Ar. Reyhan, fesleḡen çiçeḡi (*Ocimum basilicum*). [79a] (9-10) *Eger, bir miḳdâr reyḥânı döḡüp ba'dehu ḥayâda olan şış üzerine ursalar def' ide...* / **rummân**: < Ar. Nar; krş: nâr, enâr (*Punica granatum*). [49a] (9) ... *rummân yâḥûd lisânü's-sevr şuvı yâḥûd nîlûfer şarâpın içürelər...* / **şabr**: < Ar. Sabırlık otu ve bu otdan elde

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

edilen tıbbi bir zamk (Agave americana); krş. şabur. [

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

officinalis). [51a] (1-2) ... *şarâb-ı zūfâyı bir miqdâr bal şuvı birle içürüp ve yine bir miqdâr encîr ve kırı üzüm ve bal döğüp...*

2.1.2.2. Tamlama Biçiminde Oluşmuş Terimler:

Arapçadan alınan botanik terimlerinden bir bölümü tek kelimededen ibaretken bazen de tamlama yapısındaki birleşik isimlerdir. Bu tür terimler oluşturulurken kimi zaman Arapçanın kimi zaman da Farsçanın tamlama sistemi kullanılmıştır:

Arapçanın tamlama kurallarına göre oluşanlar:

ḥayyü'l- 'âlem: < Ar. Sınır otu, bağa yaprağı (Plantago major; plantago media), krş. ḥayy-ı 'âlem, lisânü'l-ḥamel. [50b] (9-10) ... *miqdâr қаtânâ ve bir miqdâr ḥayyü'l-'âlem lu'âbın içüreler... / ḥuş[y]etü's-şalib: < Ar. Tilki taşı otu; it kasarı (Orchis hircina). [31a] (1-2) ... *ḥuş[y]etü's-şalib şuyın içüp yâḥūd enâr ve şumâḡ şuyın içüreler. / künûzu't-toḥmî: < Ar. Yaş üzüm için yapılan bir adlandırma? [117b] (7-9) ... *ısıcak günde yaş üzüm yemek ziyâde şıtma getirür, zîrâ yaş üzüm künûzu't-toḥmî dimişlerdür, ya'ni şıtma ḥazînesi demek olur. / lisânü'l-ḥamel: < Ar. bk. ḥayyü'l- 'âlem. [63b] (7-8) ... *likin bir miqdâr қаtûnâ ve toḥm-ı reyḥân ve lisânü'l-ḥamel ve toḥmekân. / lisânü's-şevr: < Ar. Sığırdili bitkisi (Anchusa officinalis); krş. gavzûbân; şığır dili. [69a] (8-9) *Eger, lisânü's-şevri bişürüp yeseler def' ide... / rûḥü'l-ḡamer: < Ar. bk. süleymân peygâmbere ağacı, it burnı. [13b] (10) - [13a] (1) ... *ve daḡı bir gök vardır ki aḡa sirâceü'l-iḡtirâb dirler ve rûḥü'l-ḡamer...******

Farsçanın tamlama kurallarına göre oluşanlar:

Bu terimlerde tamlama Farsçanın kurallarına göre oluşsa da yapıyı meydana getiren kelimeler Arapçadır.

'âḡırḡarḡâ ('âḡır-ı ḡarḡâ): < Ar. Pire otu, nezle otu (Anacyclus pyrethrum). [8b] (6-7) ... *birḡaç def'a bir miqdâr 'âḡırḡarḡâ ile ma'an birer pâre şaḡız yâḥūd zift çignese, cümle baḡ amı dimâḡdan indürüp ḡeḡzi daḡı pāk eyleye. / buḡür-ı meryem: < Ar. Devetabanı bitkisi (Cyclamen coum). [68a] (6) *İmdi her kim şarılıḡ için buḡür-ı meryem içseler def' ide... / cevz-i bevvâ: < Ar. Küçük hindistan cevizi (Myristica fragrans). [29b] (6-7) *İmdi her kimin ḡ zından râyîḡa gelse birḡaç gün cevz-i bevvâ yeseler def' ider... / dâr-ı fülful: < Ar. Uzun biber, baş biberi (Piper longum). [121a] (12) ... *dâr-ı fülful üç dirhem, besbâse üç dirhem, şaḡâḡul üç****

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

dirhem... / fülful-i ebyâz: < Ar. Beyaz biber. [121a] (12) ... *dâr-ı fülful üç dirhem, besbâse üç dirhem, şakâkul üç dirhem.../ fülful-i kebîr:* < Ar. Bir biber çeşiti. [98a] (8-9) ... *velikin temregüsü olan âdemler yğ urt yemekden ve fülful-i kebîr yemekden hâzer ideler... / dest-i meryem:* < Ar. Deve dikenini (Silyum marianum). [77a] (3-5) *Eger, dest-i meryem ile iki qarındaş kanın muhkem döğüp ba‘dehu rafadân yumurta üzerine eküp içseler ve def‘ ide. / hayy-i ‘âlem:* < Ar. Sinir otu, bağa yaprağı (Plantago major; plantago media); krş. hayyü’l- ‘âlem; lisânü’l-hamel. [57a] (7-8) ... *v’eger hayy-i ‘âlem yaprğ ın döğüp göze çekseler gözde olan çibana ursalar halâş ide. / lisân-ı ‘aşafür:* < Ar. Kuşdili bitkisi (Rosmarinus officanilis). [120a] (13) ...*lisân-ı ‘aşafür on mişkâl, ‘üdü’s-şâlib on mişkâl, sünbül-i hindî...*

Türkçe sözcükler Arapça ve Farsça tamlamalar içinde bulunmaz. Ancak metinde bu kuralın çiğnendiği ilginç bir örnek vardır. Farsça tamlama kurallarına göre Arapça renk adı ve Türkçe hayvan adı (hayvandan bitkiye deyim aktarması gerçekleştirildiği anlaşılıyor) bir tamlama kurarak bitki adı olarak kullanılmıştır:

kene-i ebyâz: T. + Far. + Ar. Kene otu (Ricinus Communis).

Farsça tamlama kurallarına göre oluşmuş bir unsuru Arapça, diğeri Farsça olan şu terim de dikkat çekicidir:

helîlec-i esved < Far. + Ar. Kara helile otu. [118a] (10-11) ... *helîlec-i esved yigirmi altı dirhem. İmdi bu zıkr olınan edviyyeleri hesâbınca alup aña göre bal alup halt idüp...*

Renk adları bitkilerin türünü belirlemede ve yeni terim oluşturmada görev alabilir. TM’de bir bitkinin türü bildirilirken kimi zaman Türkçenin kimi zaman da Farsçanın tamlama sistemine uyulmuş ve adlandırmaya gidilmiştir. Bu yolla yapılan terimlerde yardımcı öge ya Türkçe ya da Arapça/ Farsça renk adıdır:

fülful-i ebyâz şarı şabr kızıl kinsic

e.ö. y.ö. e.ö. y.ö. e.ö. y.ö.

2.1.3. Farsça Kökenli Botanik Terimleri:

amrüd: < Far. Armut ağacı (Pirus communis) ve bu ağacın meyvesi; krş: amrüt. [72b] (1) ... *ve dahı kılnc olan âdem amrüd, bakla, çügündür yemekden hâzer ideler... / amrüt:* (bk. amrüd). /

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

bâdem: < Far. bādām. Badem ağacı ve bu ağacın meyvesi (Amygladus communis). [118b] (12) *Zencebîl yigirmi beş dirhem kabuğ ı çıkmış bâdem, yigirmi beş dirhem karanfil...* / **bâdrencürük:** < Far. Oğul otu (Melissa Officinalis); krş oğul otl. [24b] (2-4) *Bâdrencürük çğ ul otına dirler, anuñ bir dürlisi olur, tûrunc koğusu gibi râyihası olur.* / **belîle:** < Far. Belile otu (Bellerica myrobalan). [123b] (5) *...ammâ ba'zî kimsene bir miğdâr belîle bişürüp her kişiye mizâcına göre ideler.* / **cünnâr:** < Far gülnâr. Yabani nar ağacı (Punica granatum) ve meyvesi, krş gülnâr. [127a] (6-7) *Acı yağ yüz dirhem, cünnâr beş dirhem, kara boya beş direm...* / **çeftâlû**²¹: < Far. şeft + âlû. Gülgillerden, ılıman bölgelerde yetişen, çiçekleri pembe renkli bir ağaç (Persica vulgaris). [75b] (12) *Eger, çeftâlû yaprağ ın döğüp göbegine ursalar...* / **çenâr:** < Far. Çınar ağacı (Platanus), krş çınâr. [46a] (8) *...ve çenârın bunlara bir miğdâr acı yağ ıla saħk idüp ve gice ile süreler...* / **çınâr:** (bk. çenâr) / **çügündür:** < Far. Pancar (Bera vulgaris-folliora). [72b] (1) *... ve daħı kulinc olan âdem amrûd, bakla, çügündür yemekden hazer ideler...* / **dârcîn:** < Far. Tarçın ağacı (Cinnamomum) ve bu ağacın baharat amacıyla kullanılan kabuğu. [67b] (11-12) *...beyâz günlük ve dârcîn daħı muħkem saħk idüp ve bir miğdâr şu ile kaynatup içüreler...* / **düt:** < Far. tüt. Dut (Morus); krş. tûd. [125b] (1-2) *... birer tal düt şuyına üçer tal şeker katup kaynatup temâm kıvâma geldükde vaqt-ı hâcetde nüş etdüklerinde ziyâde nâfi'dür.* / **enâr:** < Far. Nar (Punica granatum), krş nar. [37b] (6-8) *... v'eger şerbet daħı bulunmazsa enâr ya ayvayı ya yoğurd şuvı ile ma'an mercimek şörbâsı bişürüp yeyeler...* / **encîr:** < Far. İncir (Ficus carica); krş: ençîr. / **ençîr:** (bk. encîr). / **finduğ:** < Far. Fındık (Corylus avellana). [50b] (1-2) *... siyâh noħûdın şuyın içseler bağ urduğ ı [zamân] seddi açâ, sergencübîn daħı nâfi'dür ve daħı zencebîl, finduğ, bâdem daħı nâfi'dür...* / **fısdığ:** (bk. fistuğ). / **gâvzubân:** < Ar. Sığırdili otu, (Anchusa officinalis); krş. lisânü's-sevr, şığır dili. [130b] (14) *...şovuğ ile gâvzubân yâħûd nîlûfer şuvı birle ideler, câ'izdür...* / **gül :** < Far. Gül (Rosa canina). [23a] (5-6) *... ve daħı başda olan buħârı def' itmek için gerekdür ki gül, benefşe, nîlûfer, haħme toħmı.* / **gülnâr:** < Far. Yabani nar ağacı (Punica granatum). [31a] (6-8) *... ve bundan mâ'adâ bir dürlü 'ilâc budur ki, gülnâr sekiz dirhem, şâb-ı*

²¹ 14. ve 15. yüzyıl yazarlarının tıp konusundaki eserler söz konusu olunca kendi ağız özelliklerini metne yansıtmakta çekinmediklerini düşündüren güzel bir örnektir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

yemenî dört dirhem, zağ firân iki dirhem... / helîle: < Far. Helile otu, sarı helile, kara helile gibi türleri bulunur (Terminalia), krş. helîlec. [123a] (9-10) ... İmdi bu edviyeleri helîle ile belîlenüh çekirdeklerin çıkarup muhkem döğüp sahk idüp... / **helîlec:** (bk. helîle). / **hîrlu:** < Far. + T. Şebboy, mısır menekşesi (Cheirantus cheiri). [118a] (8) ... on dirhem, besfâyic on dirhem, kabana on dirhem, hîrlu on dirhem... / **hıyâr:** < Far. Hıyar, salatalık (Cucumis sativus). [116b] (9-10) ... gevdeyi kızdurur şeyler yemeyüp ammâ erik ve hıyâr ve karpüz isti'mâl idüp... / **hıyârşenbe:** < Far. hıyât + çember. Acur, hinthıyarı (Cassia futula), krş. hıyârşenpe. [74a] (4) ... bir miqdâr hıyârşenbe ve demür hindî içseler şafrâyı dağı ishâl ide... / **hıyârşenpe:** (bk. hıyârşenbe) / **hurâmâ:** < Far. Hurma (Phonix dactylifera). [108b] (12) Eger bir miqdâr yalı[n]çağ hurâmâ ile [bir] dâne... / **hulicân:** < Far. hülincân. Havlincan otu. [121a] (11) ... dârcîn dört direm, kebâbe dört dirhem, maştakî bir direm, hulicân dört dirhem... / **karpüz:** < Far. harbüz. Karpuz (Citrullus vulgaris). [112a] (5) Eger bir miqdâr kavun ve karpüz ve kabağ çekürdegin... / **kâşnî:** < Far. Yaban marulu, hindiba, (Cichorium endiva). [38a] (9-10) ... v'eger kâşnîyi dağı bir miqdâr bal ile koşup damağ a sürseler... / **kelem:** < Far. Lahana (Brassica oleracea). [99a] (2) ...sevdâ[s]ı olan kimseneler kelem yemekden ve bādincân ve başdırma ve şğ ır eti... / **kendene:** < Far. Yabani pırasa (Allium porrum). [55b] (1-2) ... v'eger kendene yaprağ in ve çiçeğin muhkem döğüp şişmiş göze ursalar def' ide... / **kenger:** < Far. Kenger, eşek diken, (Cynara cardunculus). [108b] (11-12) Eger bir âdemiñ siñirleri büzilse bir miqdâr kenger yaprakların yağı idüp bozıldığı yere ursalar def' ider. / **keşür:** < Far. Havuç (Daucus carota). [117a] (2) ... her ne yese, varsama ve pürinc ve keşür ve şağ am ve sâyir ıssı otlar koyalar... / **kişnîc:** Kişniş (Coriandrum sativum). [92a] (9-10) ... Eger, hamlde ziyâ şarplansa bir miqdâr yaş kişnîci uyluğına bağlayup aşâ koşalar fî'l-hâl vaz' -ı haml ide... / **kişt:** < Far. Ekin. [99a] (4-5) ... ve dağı herbâr kişt ile şeker yemek nâfi'dür... / **köz:** < Far. Ceviz; krş: ceviz. [89a] (9-10) ... ve dağı bir âdem aruğ olmağ için bir dâne közü için çıkarup tartalar... / **mâhî[zehre]:** < Far. Sığırkuyruğu bitkisi (Verbascum sinicatum). [42a] (3-5) ... enâr göbeğin beş dâne mâhî[zehre] ve bir dâne hindustân cevzi ve bir pârçe Eflâk tuzını cümle başka başka döğüp... / **mâzî:** <far. < Far. mazû. Mazı (Thuya). [48a] (5-6) ... kırlıg an için yaş mâzîyi sirke [birle] ısladup ursalar def' ide... / **mercimek:** <far.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Merdubek. Mercimek (Lens culinaris). [71b] (6-8) *Meşelâ mercimek ve başdırma ve bādilcân ve şğ ır eti ve sâ'ir tuzlu ta'âmlardan behrîz üzre olup...* / **meviyüz**: <far. Üzüm. [17a] (8-9) ... ve ba' dehu meviyüz taykı ile yoğ urup cevz kadarın şar'a dutan âdeme yedürseler bi-izni'llâh hâlâş ola... / **nâr**: (bk. enâr). / **nîlüfer**: < Far. Nilüfer çiçeği (Nymphaea). [9a] (1-2) ... veyâhûd nîlüfer koçlayup şafra def' idici şeyler isti' mâl eyleyeler... / **nohûd**: < Far. Nohut (Cicer arietinum). [34b] (3-4) ... v'eger nohûdi işladup şuyın agzında tutsalar ağ rı def' ide... / **pazu**: < Far. (bâzû) Pazı, yaban pancarı, yabani ıspanak (Beta vulgaris varcicla). [88b] (9-10) ... ve pazu[nu]h yaprâğ ın ve bir miqdâr kepek ile cümle birbirinden kifâyet kadarı şarâb ile muhkem kaynatup... / **persiyâvşân**: < Far. Baldırıkara, birçok eğrelti otu türünün genel adı (Aspelinum adianthum), baldırıkara. [69b] (5-6) ... Eger öksürük, bağ am yâhûd iriñ gelürse aña gerekdür ki bir persiyâvşân ki baldırıkara dirler... / **râzyâne**: Rezene otu, maydonozgillerden çok yıllık otsu bir birki (Foeniculum vulgare). [73b] (6-7) ... bir âdem ishâl olmak murâd eylese beş dirhem sinâmeki, beş dirhem kabağ şekeri, bir dirhem râzyâne, bu mezkur eczaları muhkem döğüp... / **şâhtere**: < Far. Şahtere otu (Fumaria officinalis). [12a] (6-7) ... nîlüfer şarâpın virüp şâhtere ile lîmün şarâbın dahı halı idüp içürelere... / **şalg am**: < Far. Şalgam, turpgillerden yumru köklü bir bitki (Brassica rapa). [85b] (1) Eger bir miqdâr şalg amı nıkrîz üzerine ursalar hâlâş ola... / **şeftâlû**: < Far. Şeftali (Persica vulgaris). [93a] (10-11) Şeftâlû mişâli meyvelerden ve hammâmdan hâzer ideler... / **tohmekân**: < Far. Semizotu (Portulaca oleracea), krş semüz ot. [62a] (9) ... tohmekân içürüp gök benefşe ve söğüt yaprâğı ve hıyâr... / **tûd**: (bk. dût). / **turunc**: < Far. Turunç (Citrus aurantium amara). [24a] (9-10) ... v'eger turuncı şeker ile yeseler beñzi hûb idüp kızarda... / **tût**: (bk. dût). / **türbûd**: < Far. Türbit otu (Convolvulus turpethum). [118b] (6) Türbûd sekiz mişkâl, kerefes bir mişkâl, zencebîl bir mişkâl, 'âkırkarhâ bir mişkâl... / **yâsemîn**: Yasemin (Jasminum). [7a] (8-9) – [7b] (1) Yâsemîn koçlamak balkamdan ve sevdâdan ve rûzigârdan olan baş ağ rısın def' ider... / **zerdecû[b]**: < Far. Zerdeçal, Hint safranı (Cucurma Longa). [126b] (4) ... zerdecû[b] beş direm, yumurta üç dâne, bükrük yağ ı yigirmi dirhem. / **zurunbât**: < Far. Zidvar, cedvar bitkisi (Curcuma zedoaria). [98b] (12) İmdi her kim zurunbât isti' mâl eyleseler sevdâyı def' ide.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

2.1.4. Grekçe (Eski Yunanca) veya Rumca Kökenli Terimler:

TM'nin söz varlığındaki Grekçe/Rumca kökenli terimler Arapça/Farsça terimlere göre oldukça azdır ve bunlar bitki adlarında yoğunlaşır. Türkler Anadolu'da daha önce tanımadıkları bitkilere ad verirken hem Türkçenin türetme yeteneğinden yararlanmış hem de başka dillerden sözcük alma yoluna gitmiştir. Bu diller arasında Arapça ve Farsça ilk sıradadır. Ancak bu dillerdeki kimi bitki adlarının kökeni eski Yunancaya dayanır. Eski Yunan tıbbına ait eserlerin çevirisi sırasında Arapçaya çok sayıda bitki adı geçmiştir. TM'deki adlarıyla ilgili Grekçe/Rumca kökenli sözcüklerin çoğu da bu dillerden doğrudan değil Arapçadaki biçimleriyle alınmış ve devrin söz varlığını meydana getirmiştir:

anīsōn: < Rum. Anason (Pimpinella anisum). [21a] (5-6) *OI muğ lāb budur: Anīsōn, encir, rāzyāne, kızıl üzüm, buyan köki.* / **asārūn:** < Grk. Kediotu, asaron (Asarum europaeum). [122b] (12) ... *gül-i surh iki dirhem, asārūn iki dirhem, selīhe iki dirhem...* / **büber:** < Ar. < Grk. Piper. Biber (Capsicum annum). [70a] (6-7) ... *v'eger bir miqdār büberi bekmez ile kaynatup yatacağ vaktin ısıcağla içüp ve örtünüp yatsalar şifā bula...* / **defne:** < Rum. Defne, develik (Laurus nobilis). [45a] (5-6) ...ve her kim defne yaprağın zeyt yağıyla kaynatup ağrıyan sinirlere sürüp bir miqdār oğsalar, bi-izni'llāh şifā bula... / **eftīmūn:** < Ar. < Grk. Bağboğan bitkisi, küsküt, serent (Cuscuta epythimum); krş. eftīmyūn. [12b] (10) ... *veyāhūd bir miqdār maḥbūh ve eftīmūn yedüreler...* / **eftīmyūn:** (bk. eftīmūn). / **egir:** < Ar. < Grk. Kasıkotu, azakeğeri, hazambel (Acorus calamus). [81a] (5-6) ... *ḥobalağ yigirmi dirhem, egir yigirmi dirhem bu eczaları 'adedince alup muhkem dögüp...* / **köknār:** < Rum. Köknar (Abies cilicica). / **labada:** < Ar < Rum. Kuzu kulağı, efelek (Rumex petientia); krş. lapada. [69b] (10) ... *labada yaprağ innuğ toḥmın birkaç [dāne] yutsalar nāfi'dür.* / **līmūn:** < Ar. < Rum. Limon, (Citrus limonum). [12a] (6-7) ... *şāhtere ile līmūn şarābın daḥı ḥalḥ idüp içüreler...* / **ma'danos:** < Rum. Maydanoz (Petroselinum crispum). [89b] (4-5) *Eger bir dirhem ma'danos toḥmın dögüp ısıtmaya dutmağı gibi şu ile ezüp içürseler nāfi'dür.* / **marşama:** < Ar. < Rum. Barsama otu (Mentha aquatica); krş. varsama. [29b] (4-5) ... *marşamayı burnınuğ delüğine şoqsalar bi-izni'llāh sākin ide ve şihḥat bula, mücerredür.* / **marūl:** < Rum. Marul (Lactuca sativa). [7b] (3-5) *Marūl şuvı daḥı nāfi'dür, ammā eger bir pāre sirke ile ḥalḥ idüp ursalar şafrādan ise*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

dağı def' ide. / mersin: < Ar. < Rum. Mersin (Myrtus communis). [7a] (3-5) *Evvel baş ağ rısı'çun mersin yaprağ in bir miqdâr şarâb ile kaynatup ziyâdesiyle ağ rıyan başa ursalar def' ola... / papadya:* < Rum. Papatya (Matricaria chamomilla). [41a] (2-3) ...*bir miqdâr papadya yağ in çıkarup kâh kâh eñsesine ve çeñe başlarına sürüp bağ layalar... / ustuhûtus:* < Ar. < Grk. Karabaşotu (Lavandula stoechas). [11a] (8-9) ... *anuy 'ilâci şabâh aḥşam birkaç gün ustuhûtus ma'cûnin yeyeler...*

2.2. Tertîb-i Mu'âlece'de Eczacılıkla İlgili Zooloji Terimleri

İncelenen eserde sadece bitkiler değil et, tırnak, hayvanların iç organları, deri, yağ, boynuz vb. hayvansal maddeler de ilaç yapımında ham madde olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla hayvan adları bakımından tıp yazmaları (Doğan 2010, 340) önemli birer kaynak durumundadır. Birçok drog adı hayvan adlarıyla ilişkilendirilerek meydana getirilmiştir²². Elbette bu devrin tıbbında ilaç yapımı için vazgeçilmez ham maddeler bitkilerdir, ancak hayvansal maddelerin de bitkiler kadar olmasa da ilaç yapımında kullanımı onlarla eczacılık terimleri arasında bir bağ kurmayı gerektirir. Böylelikle zooloji terimleri bu bilim dalının sınırlarını aşarak EAT devrinin birer tıp terimi olarak da yer edinmiştir.

2.2.1. Türkçe Kökenli Terimler:

arı: Arı (Apis mellifica). [5b] (6) *Yılan ve çıyan ve 'akreb ve arı şokanuy 'ilâcin beyân [ider]. / at:* At (Equus caballus). [92b] (1-2) *Eger at boğın tütsi virseler tiz vaz' ide. / ayu:* Ayı (Ursus arctos). [16a] (8) ... *v'eger ayu kanın yalasa nâfi'dür. / balık:* Balık. [100b] (5-6) ... *velikin balık ve yağ urt ve yaş meyvelerden hâşıl olur. / baykuş:* Baykuş (Strix). / **bıldırcın:** Bıldırcın (Coturnix). [66a] (2-3) ... *dağı herbâr bıldırcın etin yeseler kalbe feraḥ ve yürege kuvvet vire... / bilüç:* Piliç. [95a] (3-4) ... *dağı bu marîzûñ ibtidâ ğ idâsı bilüç ile nârdeng şörbâsı yâḥûd... / bit:* Bit (Pediculus). [106b] (10-11) *Eger çügündüri kaynatup saçına şuyın saçsalar başda olan sirke ve bit kırılıp def' ola. / buzağ ı:* Buzağı. [61b] (9) ... *v'eger buzağ ı bevlini kulak şancusına tamzursalar hōş ide, mücerrebdür. / çaylak:* Çaylak (Milvus migrans). [56b] (7) ... *bir iki dâne çaylak beynisini penbeye alup hıfz idüp... / çekürge:* Çekirge (Acridium). [92a] (5-6) *Eger, bir*

²² Bunun için bk. (4. Eczacılıkta Drog Olarak Kullanılan Besin Maddeleri).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

kaç dâne çekürge ayakların döğüp sigiller üzerine ursalar def' ide... /
çıyan: Çıyan (Scolopendra). [111a] (2) *Eger bir baş şarmısâğ ı döğüp*
yılan ve çıyan zaħmetine ursalar def' ide. / **çukluk:** Çulluk kuşu
(Scolopax rusticola). / **deve:** Deve (Camelus). [26a] (4)... *deve*
yüniyle gilermenî sevda ile ezüp yüzine süreler... / **erünbücek:**
Örümcek (Aranea). [90a] (2-3)... *ve daħı rıb' ısıtmasına uğ rayan adem*
bir dâne erünbüceki tutup boynına aša koyalar def' ola... / **eşek:** Eşek
(Equus asinus). [16b] (4-5)... *ba'dehu bir eşek bedenini daħı bulup*
ba'dehu bir delüksüz igneyi daħı ayâğ ı ucına kaķup... / **geyik:** Geyik
(Cervus elaphus). [9a] (9-10) *Eger başıuñ duluñları ağ rırsa geyik*
derisinden yâhūd at derisinüñ parçesinden tütsi virseler def' ola. /
gögercin: Güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa
vücutlu, uzun tüylü, birçok evcilleşmiş türü bulunan, yemle beslenen
kuş (Columba). [78a] (6) *İmdi her kim gögercin boķın şuyla*
ķaynatup... / **güve:** Güve (Tine pellionella). [107a] (2-3) *Eger yılan*
dirisin esbâb arasına ķosalar güve düşmeye. / **inek:** İnek. [49b] (5-6)
... *ve daħı kıızıl inek südini ķomadın sağ ıldığ ı gibi içeler... /* **it:** İt,
köpek; krş. köpek. [14b] (10)-[15a] (1) *Ol it daħı çekinüp ol otu*
ķoparsa gerekdür. / **ķaplubâğ a:** Kaplumbağa (Testudo). [87b] (5-6)
İmdi her kim ķaplubâğ a kanın alup vaca' -ı mafâşıla sürseler def' ide.
/ **ķarınca:** Karınca (Formica). [106a] (12) ... *bir pâre ķatrâni ķarınca*
delüğine ķosalar artuķ çıķmaya. / **ķaz:** Kaz (Anser). [109a] (10)...
Eger bir mıķdâr ķaz boķın tükürük ile merhem gibi idüp... / **ķeçi:** Keçi
(Capra hircus). [24a] (1-2)... *ve daħı ķeçi ile tırfıl, şığ ırı, develer daħı*
gögercin palâzın çok yedürmeyeler... / **ķeklik:** Keklik (Perdrix).
[68b] (3) ... *ķeklik beynisin şarâb ile içseler şarılg ı def' ide. /*
ķertenkele: Kertenkele (Lacertus). [43b] (5-6)... *içine yılan ya sülük*
veyâ kertenkele girmiş olsa... / **ķırlanķıç:** Kırlangıç (Hirundo), krş.
ķırlanķuç. [92b] (12)... *ķırlanķıç ķanın kendü bilmedin içürseler*
cimâ' hevesi ķâr olmaya. / **ķırlanķuç:** (bk. ķırlanķıç). / **ķışrak:** Kışrak,
dişi at. [108b] (5) *Eger bir 'avratuñ südi kesilse bir mıķdâr ķışrak*
südin içse... / **ķipri:** Kirpi (Erinaceus europaeus). [97b] (7)... *ve daħı*
fırenk zaħmetine bir dâne ķiprinüñ kendüsin bulu[p]... / **ķoyun:**
Koyun (Ovis Aries). [75a] (2) ... *ķoyunuñ cigerinden büryân idüp*
yeseler ķabz eyleye. / **ķöpek:** Köpek (Canis familiaris). [102b] (7-8)
... *yanıkara için bir iki dâne köpek yavrucuķların öldürüp ve ķarın*
yarup ısıcakla üzerine bağ lasalar nâfi'dür. / **ķurt I:** Kurtgillerden, kurt
(Canis lupus). [16a] (8-9) *Eger ķurt gözin getürse nâfi'dür. /* **ķurt II:**

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Kurtçuk. [85a] (4) ... *acı peynür ki koçmuş olup ve kurt dağı düşmüş ola...* / **kuş:** Kuş. [13b] (9) ... *bir cümle kuşlardan bu süglün eti insâna ziyâde nâfi'dür...* / **oğ lak:** Keçi yavrusu, oğlak. [93a] (5) ... *ğ idâsı oğ lak eti yâhüd erkek şişek eti ve enâr...* / **ördek:** Ördek (Anas). [104b] (7-8) ... *ve dağı ördek ve tavuk yağ in süst olan endâmlara sürseler def' ide...* / **örümcek:** (bk. erümbücek). / **palaz:** Palaz. [52b] (4) ... *tavuk ve piliç ve serçe ve gögercin palazı yeyüp...* / **piliç:** (bk. bilüç). / **şakşak an:** Saksak, alacakarga, alakarga (Pica pica). [61b] (7-9) ... *v'eger şakşak an beynini bir pâre bahla maḥlûṭ idüp eşitmez olan kulâğ a ḳosalar bi-iznillâh ḥalâş ide...* / **serçe:** Serçe (Passer domesticus). [91b] (5-7)... *serçe boḳın âdem tükürükiyle ezüp ba' dehu sigilleri bir pâre ḳazıyup ursalar def' ide.* / **şıçan:** Şıçan (Rattus). [106b] (5) *Mürtezengi dögüp peynüre ḳatsalar şıçan olan yere ḳosalar cümle şıçanlar kırılır.* / **şğ ır:** Geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı. [86b] (1) ... *ziyâde şğ ır tizegin cemî' idüp, ammâ tâzesi ola...* / **şğ ırucuk:** Sığırcık, çoğurcuk, çekirge kuşu (Sturnus vulgaris). [81b] (12) ... *ve dağı şğ ırucuk eti buña yakındır...* / **şinek:** Sinek. [106a] (5-6) *Cümle şinekler ol [e]vden ḳaçalar.* / **sirke:** Bit, tahtakurusu vb. asalak böceklerin yumurtası; sirke. [106b] (10-11) *Eger cügündüri ḳaynatup şaçına şuyın şaçsalar başda olan sirke ve bit kırılıp def' ola.* / **şğ ulcan:** Solucan. [42b] (8-9) ... *ma'deye enmiş olursa şğ ulcanı düşüren otlardan yeseler sülûgi düşürür.* / **süglin:** Sülün (Phasianus colchicus). [13b] (7) ... *ve dağı süglin etin kebâb idüp...* / **sülük:** Sülük (Hirudo medicinalis). [42b] (5) *İmdi eger bir âdemiñ bğ azına sülük dursa...* / **şişek:** İki yaşındaki koyun. [93a] (5) ... *ğ idâsı oğ lak eti yâhüd erkek şişek eti...* / **tavşan:** Tavşan (Lepus europeus). [67b] (13)... *ve dağı tavşan etin ve yağın ve ḳavurma idüp...* / **tilki:** Tilki (Vulpes). [103b] (7-8) *Eger tilkinün etin yeseler cüz zam ve fâlice ve lakvaya ziyâde nâfi'dür...* / **yarasa:** Yarasa (Vespertilio). [85b] (2-3) ... *v'eger yarasayı tütup başın bir bakır ḳab içine zîbak yağıyla müherra olunca bişürüp...* / **yengeç:** Yengeç. [60a] (3-4) ... *v'eger yengeç gözini getürseler uyumaya.* / **yılan:** Yılan. [110b] (8-9) ... *demür dikenin yılan şokmuş âdeme içürseler mazarratın def' ide.*

Eserde 55 ayrı Türkçe hayvan adı bulunur. Sıralanan hayvan adlarına dikkatlice bakılırsa birçoğunun yaşa, cinsiyete, türe hatta yavrularına göre farklı adlar altında isimlendirildiği anlaşılır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Hayvan adları içinde üst kategoriye, genel adı bildiren, herhangi bir cinsiyet, yaş vb. gözetmeyenler ‘at’, ‘kuş’, ‘köpek’, ‘şığır’, ‘karcınca’, ‘kaplubaga’, ‘çekürge’ ve ‘balık’ terimleridir.

Cinsiyet göz önünde bulundurularak da hayvanlar farklı adlarla anılır. Metinde bununla ilgili terimler şunlardır:

Dişil	→	Eril
şığır (üst kategori)		dişi şığır → erkek şığır
	Ø	erkek şışek
inek		Ø
kısrak		Ø
keçi		Ø

Eserdeki ‘oğlak’ ve ‘buzağı’ sözcükleri hayvan yavrularının adlandırılması için de ayrı adlar kullanıldığını gösterir. Esasen bunlar eserin yazıldığı dönemde Türkçenin anlam inceliklerine ve kavram alanı zenginliğine birer kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Hayvanların yaşları da kimi zaman adlandırmada dikkate alınır. Hayvanın erişkinlik süresine göre kullanılan ‘şışek’, ‘palaz’, ‘bilüç’ terimleri bu türdendir.

Belirli bir grubu bildiren genel adlarla beraber alt öbekte bulunan çeşitli hayvan adları da (tür-ırk) incelenen metnin söz varlığı içinde gözlemlenir:

kuş >>>>>>>>>>>>>>> (üst kategori)

V	baykuş	çukluk	
V	bıldırcın	gögercin	
V	kaz	keklik	
V	ördek	şakşak an	
(alt kategori)	V	serçe	şığırca

Türkçede hayvan adları üzerine yapılan çalışmalar halen istenen düzeyde değildir. Özellikle hayvan adlarının kökeni üzerine birkaç araştırma dışında bu konu ele alınmamıştır²³. Bunda birçok

²³ Türkçedeki hayvan adlarının kökeni üzerine bkz: Levent Doğan, (2002 Güz), “Türk Kültüründe Hayvalar ve Hayvan İsimleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: TDK, s. 615-659.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

hayvan adının kökenini açıklamada yeterli ipucuna sahip olmayışımız, kimi zaman da fikir birliğine varılamamış olması etkilidir.

Farklı kaynaklardan yararlanarak hayvan adları ve bunların kökenleri üzerine verileri ortaya koyan Doğan, hayvan isimlerinin isim veya fiil kök ya da gövdelerine çeşitli yapım eklerinin getirilmesiyle (kalıplaşmış halde) beraber isim + isim, sıfat + isim yapılarına da değinir (2002, 615-659).

Bir tıp eserinde dahi Türkçe hayvan adlarının bu kadar çok ve çeşitli oluşu Türklerin doğaya dönük bir yaşam sürdürdüğünü bir kez daha ortaya koyar. Devrin tıp kitapları Arapça ve Farsça eserlerden bazen de birbirlerinden kopya edilerek yazılsa da her birinin dilimizde bir karşılığının oluşu, hatta daha ince bir adlandırmaya (cinsiyet, yaş vb.) gidilmesi devrin bu konudaki söz varlığının zenginliğine işaret eder. Nitekim diğer dillerden alınanlara göre Türkçe hayvan adlarının sayıca çokluğu bunu doğrular.

2.2.2. Arapça Kökenli Terimler:

‘**akreb**: < Ar. Akrep (Scorpio). [110b] (12) *Eger bir pāre nağ neyi çigneyüp ‘akreb şokan yere ursalar nāfi’dür.* / **fil**: < Ar. Fil (Elephas). [107b] (3-4) ... *ol ‘avrat ‘ömrinde hāmile olmaya ve daḥı fīlūñ bevlīn içseler hāmile ola.* / **ḥunzīr**: < Ar. Domuz (Susacrofa domestica). [94b] (9-10) ... *ba‘dehu merhem-i ḥanāzīr ki tuzsuz ḥunzīr yağ m maḥlūṭ idüp uralar...* / **hüdhüd**: < Ar. İbibik, hüthüt, çavuş kuşu (Upopa epops). [22b] (5-6) ... *İmdi unutsaklık için hüdhüd gözün getürseler nāfi’dür...* / **kelb**: < Ar. Köpek, it, krş: köpek. [80a] (9)... *ḥattā ol uyañın pârçesin kıparup kelbe virseler...* / **merkeb**: < Ar. Eşek. [106b] (1-2) *Eger merkebün südüni bir mıkḍār kemnün ile kıarışdurup bir yoğun ağaca sürüp...*

2.2.3. Farsça Kökenli Terimler:

bülbül: < Far. Bülbül (Luscinia megarhynchos). [60a] (7) ... *bülbülün tüğün daḥı getürseler uyumaya.* / **canāvār**: < Far. Bit, pire, yılan, fare, akrep vb. insana zarar veren çoğunluğu zehirli hayvan, canlı²⁴. [111a] (3) *Eger bir pāre çğ ul otı evde kıosalar ağ ulu canāvār kār kıılmaya.* / **şāhīn**: < Far. Şahin (Buteo buteo). [61a] (2-3) ... *v’eger şāhīn ödün tırb şuvı birle kıulāğ ma tāmzursalar şāğ ırlğ m def’ ıder.* / **ḥorōs**: < Far. Horoz, tavuğun erkeği; krş: ḥorōz. [78b] (5) *Eger,*

²⁴ Anlam kötüleşmesine uğramış zooloji terimlerine güzel bir örnektir.

horōsun kursağ ın dōsege işeyen oğ lana yedürseler bir dağı işemeye...
/ **horōz:** (bk. horōs) / **kebüter:** < Far. Güvercin (Columba). [103b] (11-12)... *niçe menfa'atlerine behāyadur, velikin kebüter etinūñ hāşşası böyledür...*

Arapça ve Farsça hayvan adlarının bir bölümünün Türkçe karşılıkları da yine aynı eserde kullanılmıştır. Eş veya yakın anlamlı bu tür kullanımlara şu terimler örnektir:

gögercin – kebüter

eşek - merkeb

köpek/it – kelb

Eş ya da yakın anlamlılık genellikle başka dillerden sözcük alımı sonucu ortaya çıkar. Oysa metinde geçen 'köpe-it' terimleri eş anlamlı Türkçe sözlerdir.

2.2..4. Yunanca Kökenli Terimler:

istiridye: < Yun. İstiridye (Ostrea edulis). [81a] (9) ... *ve dağı düpürü çıkan âdem bir miqdâr istiridye kabuğ ın muhkem yakup...*

3. Tertīb-i Mu'âlece'de Geçen Maden, Mineral ve Kimyasallarla Eczacılık Terimlerinin İlişkisi:

İlaç yapımında bu devir tıbbi, bitki ve hayvansal maddelerle beraber birçok minerallerden, taşlardan, kimyasallardan da faydalanır. O yüzden ilgili alanlara ait terimleri EAT'deki eczacılık terimlerinden bağımsız olarak ele almak yanlış olur. Bu maddelerin kimi tek başına bir ilaç gibi kullanılmış, kimi de ilaç yapımında sadece bir malzeme olarak terkibe alınmıştır. Bu terimlerin kimi Türkçe kökenlidir kimi de ödünçlemedir.

Eski Grek hekimleri ve ortaçağ bilim adamları kimyasal maddelere karşı gereken ilgiyi göstermemesine rağmen hem Batı'da hem Doğu'da simyacılar kimyasal maddelere yoğun ilgi gösterir (Mason 2001, 207) ve zamanla bunlar tıpta ilaç yapımında kullanılmaya başlar. İncelenen eserde de simya çalışmalarının yer yer ilaç yapımı konusunda etkili olduğu anlaşılıyor.

Bu gruptaki terimler botanik ve zooloji terimleri kadar zengin değildir. İlgili terimlerin çoğu küçük ses değişiklikleriyle bugünün söz varlığı içinde de varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır. Birkaç örnekteyse terim yerini bir diğer dilden alınan biçime bırakmıştır. Bazen de metinde eş anlamlı olarak kullanılan terimlerden biri diğerini unutturarak bugünkü yazı dilinde yaygınlaşmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Mesela metinde ‘cıva’ için Farsça ‘jīve < cīve’ ve Arapça ‘zībaḳ’ birlikte kullanılmıştır. Günümüzdeyse Farsçadan alınan yaygınlaşmış, öteki unutulmuştur.

altun: Altın. [68b] (9-10) ...ve *daḥı şü içdügi kâseye bir altun birâğ up şuyın içeler...* / **büre:** < Far. Boraks. [74a] (7) ... *ba‘dehu bir miḳdâr bûre ve bir miḳdâr deḡiz şuvı ve kemnûn ve ‘ırḳ şâbûn...* / **cengâr:** < Far. Jengâr. Tıpta kullanılan bir tür pas; krş: jengâr. [127b] (1-2) ... *temâm kıvâma geldükde şoğ udup mürteseng ile cengârı ḳatup...* / **gilermeni:** < Far. Kilermeni, eczacılıkta kullanılmış olan kırmızı renkli kil. [26a] (3-4) ...*ba‘dehu bir miḳdâr deve yûniyle gilermeni sevda ile ezûp yüzine süreler...* / **isfidâc:** < Far. Üstübeç, kurşun karbonatı. [101a] (9) ... *derḥâl yaḳı idüp ba‘dehu isfidâc merhemın ursalar nâfi‘dür...* / **jengâr:** < Far. Tıpta kullanılan bir tür pas, bakır pası; krş cengâr. [126a] (11) ... *bal ğ alîz oldūğ ı gibi jengârı içine ḳatup...* / **jīve:** < Far. Cıva. [43a] (4) ... *ba‘dehu beş dirhem jīveyi tükürük ile öldürüp...* / **ḳalye taşı:** < Ar. + T. Sodyum. [127a] (8) ... *ḳalye taşı üç dirhem, sülümen iki dirhem.* / **ḳatrân:** < Ar. Katran. [68b] (6) ... *bir miḳdâr ḳatrânı dabanına sürüp...* / **kil:** < Far. Kil. [94b] (8) ... *kili süreler ve ba‘dehu birḳaç günden soḡra...* / **kükürd:** (< Far. gügird) Kükürt. [96a] (2-3) *Eger beş dirhem kükürd, beş dirhem bayâğ ı ḳöz içi...* / **lâciverd:** < Far. Lacivert taşı. [21a] (10) *Lâciverd ile anı içe.* / **mermer taşı:** < Ar. + T. Mermer. [109b] (7) ... *üzerine mermer taşın bir miḳdârın eküp yarananmış yerüḡ...* / **mıḳnâṭıs taşı:** < Ar. + T. Mıknatıs taşı. [93b] (9-10) *Eger bir ‘avrat dâğ umazsa bir pâre mıḳnâṭıs taşın ḳıtsa derḥâl dâğ ura.* / **misk:** < Ar. Misk, hoş kokulu bir madde. [118a] (6) ... *misk altı mişḳâl, su‘ūd altı mişḳâl, ḳâḳûle altı dirhem...* / **mürdeseng:** Doğal Kurşun oksit. [127b] (5) *Zeyt yaḡ ı yüz dirhem, mürdeseng yigirmi beş...* / **neft:** < Far. Neft. [86a] (10-11) ... *bir ḳaşuḳ beyâz neft yaḡ ıyla ḳarışdurup ol şızlayan yere urup ...* / **nuşâdır:** < Far. Nişadır. [96b] (7-8) *Eger nuşâdır acı yaḡ ıla ḳarışdurup uyuzsürseler def‘ ide.* / **râstuh taşı:** < Far. + T. Rastık taşı. [101b] (13) *Bir vaḳıyye şaḳâyıḳ çiçegine dört dirhem saḥḳ olmuş râstuh taşın ḳatup...* / **şâb:** < Ar. Şap. [38b] (2-4) ...*v‘eger bir pâre şâb ile bir pâre ḫuzı saḥḳ idüp damâğ ı şişene ursalar nâfi‘dür...* / **terementin:** < Far. Terebetin adlı kimyasal madde. [127a] (2) ... *günlük yigirmi direm, terementin yigirmi direm, ḳatrân yigirmi dirhem...* / **ḫuz:** Tuz. [99a] (6-7) ... *bir pâre ḫuz ve azacuḳ sirke ile ḳarışdurup içseler nâfi‘dür, baḡ amı ve*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

katı olan sevdâyı ishâl idüp... / aķ sülümen: < T. + Ar. Ak sülemen; civa ile klor birleşimi, zehirli bir toz. [127a] (9-10) ...*üç dirhem kalye taşı ve iki dirhem sülümen taşın maħlūt idüp... / yāķūt:* < Ar. Yakut taşı. [31b] [9-10) ... *v'eger aĝ rıyan dış[e] yāķūt degürseler sākin ola. / zāc:* < Ar. Kükürtle demir bileşimlerinin biri. [30b] (9) ... *ve zāc ve sāyir yine bunlar gibi edviyyeler urup ħalāř ideler... / zeberced:* < Ar. Zebercet taşı. [90a] (10-11) *İmdi her kim zebercedi kızıyup içseler cūzzam rencinden āmīn ola. / zencār:* < Far. Pas. [95a] (2) ... *zencār merhemın urup tā kim çürük etler gidüp yara düz olıncaya dek... / zernīĥ:* < Far. Zırmık, arsenik. [94b] (7) ... *yanaruĥ üzerine zernīĥ eküp ve çevre yanında... / zībaķ:* < Ar. Cıva. [85b] (2-3) ... *v'eger yarasayı tıutup başın bir bakır ħab içine zībaķ yaĝıyla müherrā olıncaya bişürüp... / zift:* < Ar. Zift, karasakız. [8b] (6) ... *ma'an birer pāre řaķız yāĥüd zift çignese...*

4. Eczacılıkta Drog Olarak Kullanılan Besin Maddeleri:

Bu devirde yapılan ilaçlar genellikle yalama, emme, koklama, yeme, sürünme vb. biçimlerde kullanıldığından macun, hap, toz, şurup (şerbet) vb. gibi hāllere getirilerek hazırlanıyordu. Ham maddeleriye bitkiler ve hayvanlardan elde ediliyordu. O nedenle, bu maddeler için kullanılan terimler, üstte geçen botanik ve zooloji terimleriyle ilişkilidir. Zira elde edildikleri maddelerle beraber anılmaları yaygın anlayıştı.

4.1. şuruplar: Yapılan şuruplar bünyede eksikliĝi olduĝuna inanılan maddeyse onu artırarak dengeyi yeniden saĝlamaya yarıyordu. Aksi durumlardaysa müşhil görevi görmekte, vücuttaki dengenin bozulmasına neden olan maddenin fazlasını dışarıya attırmakta kullanılmaktaydı. TM'de geçen şurupların büyük bölümü, elde edildiĝi bitkinin adıyla beraber anılmıştır. Bilindiĝi gibi şurup elde edilen her bitkinin bir mizaç özelliĝi bulunmaktaydı. Hekimler dört mizaç özelliĝine göre hastaya şuruplar vererek mizaç dengesini saĝladıklarına inanıyorlardı.

şurupların adlandırılmasında yapıca (belirtisiz isim tamlaması biçiminde) önce şurubu yapılan bitkinin adı, sonrasında ise 'şerbeti, şuyı, řarābı' sözlerinden biri kullanılır. Bu terimleri yapı, anlam ve kategorilerine göre kendi içinde şöyle ayırabiliriz:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Tamlayanı meyve adı olanlar:

İlgili şurup hangi meyveden elde edilmişse bu göz önünde bulundurularak adlandırmada niteleyen tarafı o meyvenin adı oluşturmuştur:

[54a] (9) alma şarâbı / [92b] (2-3) qoruq şarâbı / [12a] (7) lîmûn şarâbı / [52b] (3) tûrunc kabuğı şarâbı / [39a] (8) fûd şarâbı / [37b] (6) enâr şarâbı / [39a] (10) incâs şarâbı / [67a] (10) rummân şarâbı / [25b] (7) qoruq şuyı / [92b] (4) ekşi alma şuyı / [10a] (4) erik şuyı / [90a] (1) qârpüz şuyı / [97a] (6) lîmûn şuyı / [110b] (5) tatlú erik şuyı / [125a] (6) enâr şuyı / [49a] (6) hâlab şuyı / [10a] (2) erik şerbeti / [114a] (5-6) arpa lu' âbı.

Tamlayanı çiçek adı vb. olanlar:

[39a] (10) benefşe şarâbı / [51b] (8) gül şarâbı / [22b] (7) gül şuyı / [78b] (6) reyhân şuyı / [9a] (5) turaq otı şuyı / [31a] (1) huş[y]etü's-şâ'leb şuyı / [53b] (2) şumaq şuyı / [50b] (10) hayyü'l-'alem lu' âbı / [50b] (9) hulûv-i 'ırq-ı sûs şuyı / [61a] (3-4) gelincik çiçegi şuyı / [26b] (5) qaţûnâ lu' âbı / [123b] (6) gâvzubân şuyı / [49a] (9) lisânü's-şevr şuyı / [102b] (11) tarhûnuş şuyı / [131a] (3) çiçek şuyı.

Tamlayanı sebze adı olanlar:

[7b] (3) marûl şuyı / [61a] (2) tûrb şuyı / [48a] (4) kerefes şuyı / [52a] (4) hummâz şarâbı.

Tamlayanı herhangi bir besin maddesi adı olanlar:

[50a] (10) bal şerbeti / [49a] (8) şeker şerbeti / [104b] (3) gülênbüğîn şerbet[i].

İncelenen eserde kimi şuruplara ad verilirken üsttekilerden farklı olarak güçlü bir mecazın olduğu anlaşılır:

[111b] (5) câzûluk şerbeti / [64b] (4) ayu şarâbı.

TM'de yapımı anlatılan veya tedavi için kullanımı önerilen şurupların bir bölümü, Farsçanın tamlama sistemine göre (şarâb-ı) oluşturulmuştur. Bu tür terimler üstteki terimlerin özgün biçimi olup sonradan Türkçenin kurallarına göre yeniden düzenlenmiştir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

[27b] (4) şarāb-1 nīlūfer / [27b] (5) şarāb-1 ‘unnāb / [49b] (3-4) şarāb-1 zūfā / [49b] (4) şarāb-1 benefşe / [52b] (3) şarāb-1 aş / [62a] (6) şarāb-1 ħummāz / [62a] (7) şarāb-1 tuffāḥ / [62a] (7) şarāb-1 verd-i tari / [62a] (8) şarāb-1 şandal / [67b] (1) şarāb-1 ḥaşḥaş / [74b] (8) şarāb-1 sefercel / [75a] (11) şarāb-1 sefercel-i ḥām / [124b] (9) şarāb-1 mersin / [124a] (5-6) şarāb-1 līmūn / [75a] (11) şarāb-1 lisānū’l-ḥamd / [125a] (4) şarāb-1 na’ne / [125a] (12) şarāb-1 dūt / [128a] (8-9) şarāb-1 demr-i hindī / [128a] (10) şarāb-1 āteş / [128a] (9) şarāb-1 sirkencübīn.

4.2. Çorbalar: Eski tıbbımızda çorbalar bir ilaç kadar değerli görülüyor ve kimi hastalıkların tedavisi için yeterli görülüyordu. İncelenen eserde de çorbaların birer yemekten öte ilaç gibi kullanımı görülmektedir.

Metinde geçen bu terimler yapıcı çorbanın yapıldığı besin maddesinin adıyla (et/bitki vb. + şorbâsı biçiminde vb.) birlikte anılmıştır:

[62b] (1) almalı şorbâlar / [75b] (4) birinc şorbâsı / [54b] (8) erişte şorbâsı / [67b] (5) ferūḥ şorbâsı / [37b] (7) mercimek şorbâsı / [46b] (7) pirinç şorbâsı / [63a] (10) şalgam şorbâsı.

4.3. Etler: Et ve yağlar ilaç yapımında kullanılabiliyordu. Drog olarak kullanılan bu maddeler bazen de uzak durulması gereken birer besin maddesiydiler ve hekimler onlarla ilgili diyet öneriyorlardı. Tüm bunlar eserin yazıldığı yüzyılda Türk beslenme anlayışını yansıtmaya kadar drog olarak kullanılmalarıyla da eczacılık tarihini ilgilendirecek kadar önemlidirler.

Uzun yıllar göçebe yaşam sürdükten sonra yerleşik yaşama geçen Türklerde et önemli bir besin maddesidir ve beslenme kültüründe önemli bir yere sahiptir. Daha 11. yüzyılda DLT’te çeşitli hayvan etleriyle yapılan yiyecek adlarının geçmesi buna güzel bir örnektir (Çetin 2005, 187). Bu beslenme kültürünün uzantısı daha sonra geliştirilecek tıp ve eczacılık konusundaki çalışmalara da yansımıştır.

Birer drog olan bu maddelerle ilgili bu terimler yapıcı (hayvan adı + eti) biçimindedir:

[90b] (1) çukluk eti / [21a] (9) keçi eti / [21a] (9) şığır eti / [81b] (12) şığircuk eti / [128b] (7) koyun eti / [103b] (11) kebüter eti / [75a] (7) gögercin eti / [103b] (8) keklük eti / [75a] (8) serçe eti / [13b] (7) süğlin eti / [93a] (5) erkek şişek eti / [67b] (13) tavşan eti

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

4.4. Sakatlar ve diğer hayvansal maddeler: Eski tıbda, hayvanların sadece etinden değil, organlarından ve kanından da ilaç yapımı için yararlanılıyordu. Bu sebeple bunlarla ilgili terimleri de eczacılık terimleri arasında kabul etmek gerekir. Bu terimler yapıca (hayvan adı + hayvanın organları vb.) biçimindedir:

[16a] (8) ayu kıanı / [56b] (7) çaylak beynisi / [106b] (13) kelb tırnağı / [28b] (4) gögercin kıanı / [19a] (8-9) hüdhüd übüğü / [91b] (5-6) serçe bokı / [92b] (1) at bokı [91b] (11) tavşan bokı / [109a] (10) kıaz bokı / [85b] (11) şıgır bokı / [109b] (13) şıgır tezeğı / [113a] (12) kel[b]ün ödi / 5

[48a] (9) na'ne ma'cūnı (< ma'cūn-ı na'ne) / [6a] (9) müfferihī ma'cūnlar (ma'cūn-ı müfferihī) / [132b] (14) kıdret ħalvāsı / [93a] (8) turunc kıbuğı ma'cūnı

Farsçadaki biçimleriyle aynen alınan Şu örnekler de eczacılık terimleri arasında birer ilaç adı olarak yer bulur:

[120a] (6) ma'cūn -ı ekber / [118a] (13) ma'cūn -ı tevekkülī / [119b] (12) ma'cūn-ı nādīrī / [121a] (3) ma'cūn-ı müfferēhāt / [85b] (12) - [86a] (1) ma'cūn -ı sorıncān / [118b] (9) ma'cūn-ı zencebīl.

4.10. Yapraklar, kabuklar, tohumlar, kökler:

İncelenen eserde günümüz yazı dilinde de olduğı gibi çoğunlukla bitkilerin yaprakları, kabuk ve tohumları ait olduğı bitkinin adına üçüncü şahıs aitlik eki almıŐ ismin (bitki adı + yaprağı/kabuğı/toħmı vb.) bağlanmasıyla kurulmuŐtur. Çoğunlukla bu tür adlandırmalarda da biçimce belirtisiz ad tamlamalarından yararlanılmıŐtır. Yaprakların, tohum ve bitki köklerinin ilaç yapımında kullanılması onları da eczacılığın konusuna dahil eder. Bu nedenle de tüm bunlara verilen adlar birer eczacılık terimi olarak değerlendirilmelidir.

[75b] (12) eftālū yaprağı / [31b] (4-5) ınār ağacı yaprağı / [83a] (13) defne yaprağı / [75a] (3) encīr yaprağı / [85a] (8) ħayy-i 'alem yaprağı / [107a] (8) ħırmā yaprağı / [14a] (8) it burnı yaprağı / [57a] (8) it üzümü yaprağı / [94b] (2) kelem yaprağı / [62a] (9) söğüt yaprağı / [76a] (1) Őeftālū yaprağı / [23a] (4) böğürtlen yaprağı / [92b] (5) ebem gömeci yaprağı / [101a] (6) ħaťme yaprağı / [101b] (7) Őıñirli[ce] yaprağı / [108b] (11) kenger yaprakları / [122a] (3-4) kıızıl gül yaprağı / [55a] (3) kıızıl aėaç yaprağı / [105a] (11-12) rāzyāne yaprağı / [66b] (4) beyāz turb toħmı / [50a] (4) burçak toħmı / [111a] (7) ħaťme toħmı / [107b] (12) ħıyār toħmı / [10a] (11) kerefeŐ toħmı / [91b] (5) kendene toħmın / [89b] (5-6) kerefeŐ toħmı / [93b] (8) keŐūr toħmı / [89b] (4-5) ma' danōs toħmı / [77a] (9) mersīn toħmın / [35a] (3) paķla toħumu / [52b] (2) rāzyāne toħmı / [74b] (9) reyĥān toħmı / [97a] (5) ŐarmaŐık toħmı / [51a] (7) keten toħmı / [81a] (4) marŐama toħmı / [91b] (5) kendene toħmı / [47a] (6) yüzerlik toħmı / [106a] (9) enār kıbuğı / [29a] (6) enir kıbuğı / [132a] (9) yumurta kıbuğı / [53a] (8) tūri kıbuğı / [79b] (5) ħırmā ekürdegi / [112a] (5) kıbaķ ekürdegi / [67a] (10) buyan dibi / [8a] (6) gelincik ieginün dibi / [49a] (3) süsen dibi / [21a] (6) buyan köki / [34a] (1)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

ھاٲme k ki / [100b] (11)  ara ağaç k ki / [71b] (11) s g t ağacı k ki / [72a] (11) tura  otu k ki / [71b] (9) ebem gömeci k ki / [111a] (8) en r çekirdeği / [92b] (9) Őarmısa  sapı.

4.11. Yağlar: Metinde çoğu zaman tedavi amaçlı kimi zaman da beslenmek için kullanılan birçok yağın adı günümüzde de olduğu gibi elde edildiği bitkinin veya hayvanın adıyla birlikte (bitki/hayvan + yağ) anılmıştır. Yapıca bu tür kelime grupları belirtisiz ad tamlaması biçiminde kurulmuŐtur. İncelenen eserde drog olarak kullanılan yağlar Şunlardır:

[97b] (5) a  yağı / [126a] (1)  aba  çekirdeği yağı / [11a] (6) b dem yağı / [60b] (7) b b nec yağı / [87b] (7) ayu yağı / [60b] (10) acı b dem yağı / [11a] (6)  atlu b dem yağı / [44b] (1) bayda yağı / [85b] (10) banc yağı / [44b] (4) beles n yağı / [7b] (2) benefşe yağı / [44a] (12) bey z s sen yağı / [86a] (10) bey z nefit yağı / [42a] (6) bezr yağı / [113a] (3) s sen yağı / [47b] (9) deve  rg  i yağı / [104b] (4) ferfiy n yağı [47a] (4) findu  yağı / [8b] (9) gül yağı / [88b] (11) tilkin n iç yağı / [85b] (8)  az yağı / [96a] (4)  uyru  yağı / [44b] (6) n l fer yağı / [44b] (3)  rdek yağı / [77a] (8) Şığır yağı / [106b] (9) ŐırlaĐın yağı / [61a] (9)  avŐan yağı / [85b] (8)  az yağı / [126b] (4) b kr k yağı / [85b] (2) zıba  yağı / [63a] (2) y sem n yağı / [87b] (7) Őa a  uŐı yağı / [28a] (5) tere yağı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

üzerinde de durulmuş ve bu terimler bu vasıtayla geçmiştir. Yapıca bu terimler tek sözden ibaret, belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlaması biçimindedir.

Tek sözden ibaret olanlar: Bu terimlerin bir bölümü köken olarak Türkçe olmakla beraber, Arapça, Farsça ve Rumca yiyecek adlarını da görüyoruz: [92b] (8) ayran / [71b] (7) başdırma / [70a] (4) bekmez / [88a] (3) bulamaç / [53b] (7) çörek / [73b] (4) kahve / [67b] (13) kavurma / [76b] (11) kaygana / [117a] (3) kebâb / [53a] (8) maşşakî / maştaķî / [50b] (6) nişâsta / [77b] (9) peksimet / [99a] (3) peynür / [123b] (8) sirke / [18b] (4) süt / [123b] (13) şeker / [87a] (9) tirit / [14a] (9) yemiş / [98a] (8) yoğurt / [39b] (5) yumurta.

Belirtisiz isim tamlaması biçiminde olanlar: [73b] (7) kabaķ şeker / [75a] (7) tavuķ kebâbı / [26b] (3) yumurta ağı / [39b] (4) kepek ĥarîresi / [65a] (2) arpa ĥamurı / [111b] (82) ođlaķ mâyası / [23a] (7) arpa unu / [10a] (6) şığır yoğurdu / [11a] (6) tavuķ yumurtası / [132b] (14) toş şeker / [75b] (2) yoğurt ayranı / [37b] (8) na^c ne^c mürte^c ibesi / [114a] (5-6) arpa lu^c âbı / [62b] (11) tavuķ kavurması.

Sıfat tamlaması biçiminde olanlar: [74a] (8) aķ ĥalvâ / [63a] (9) rafadân yumurta / [11b] (4) şâfî şu²⁵ / [28b] (6) şarp sirke.

5. Tertîb-i Mu'âlece'de Eczacılıkla İlgili Ölçü Tartı Terimleri:

Klasik dönem tıp ve eczacılık eserlerinin²⁶ verildiği devirde hekimler/eczacılar (otacı) terkip hazırlarken ölçü konusunda titiz davranmış, hazırlanan terkibe katılacak maddeleri verirken ölçülerini titizlikle ve kişiden kişiye değişmeyecek kesinlikte verme gayretine girmişlerdir. Bunu da ölçülebilir ve toplum tarafından bilinen ağırlık ve hacim ölçüleriyle sağlamışlardır (Doğan 2010, 341). TM de hem hastalıkların teşhisi hem yapılacak tedavi hem de bunun için gerekli

²⁵ Su, birçok ilacın terkinde vazgeçilmez malzemelerden biri olarak EAT eczacılık terimleri arasına dahil edilmelidir. Çoğu şurup adının yapımında veya Arapça/Farsça şurup adını Türkçeye aktarıırken özellikle görev almıştır.

²⁶ Klasik dönem tıp ve eczacılık eserlerini kapsayan evre Anadolu beylikleri döneminde tercümelerle (ilk tercümler olan Tuhfe-i Mübarizi, Edviye-i Müfride...) başlayan ve sonrasında telif eserlerle devam edip klasik İslâm tıp literatürüne ve onun Arap terimolojisine dayalıdır. Bu evre Batı tıbbından ilk çevirilerin yapılmaya başlaması ve devamında onu prensiblerinin benimsenmesiyle son bulur (İhsanoğlu vd. 2004, XIV).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

olacak ilaçların yapımı hakkında bilgi veren klasik bir tıp kitabıdır. Ayrıca yapımı verilen ilaçların kullanım miktarlarını da konu alır. Bu nedenle de hem ilaç terkiplerinde hem de kullanılan ilacın miktarındaki ölçülere büyük önem verilmiştir.

TM'de de yapımı aktarılan ilaçlarda terkibe girecek droglar oranlarıyla beraber özenli şekilde sıralanmıştır. Ölçü olarak kullanılan terimlerin çoğu Arapça ve Farsçadan alınmakla beraber²⁷, Türkçe sayı adları da önemli birer görev üstlenirler. Bu terimlerden sadece belirli oranda ağırlık bildirenler Arapça ve Farsça olup Türkçe sayı adının nitelediği bir sıfat tamlamasında nitelenen konumunda (sayı adı + Ar./Far. ağırlık adı) kullanılmışlardır. Ancak bu kullanımın dışına çıktığı birçok örnek de vardır. Başka bir deyişle sayı sıfatı ölçü adından sonra da (ağırlık adı + sayı adı) gelebilir. Bu bakımdan devrin diğer tıp eserlerinde olduğu gibi TM'de ilaçların yapımı anlatılırken kullanılacak maddelerin miktarı iki yolla verilmiştir:

a. Sayı adı ya önce (sayı adı + Ar./Far. ağırlık adı) verilerek: **[22b]** (8-10) ...*dağı her kim bir mişkâl kemmüni şuya ısladup her gün içseler içerüde olan bağı amı def' idüp ve zihni ziyâde ola ve hıfzı ziyâde ide.*)

b. Sayı adı sonra (ağırlık adı + sayı adı) verilerek: **[120a]** (1-2) *Besbâse bir dirhem, hülincân bir direm, 'âkıırkarhâyarım direm, anîsôn beş dirhem, çörek otı bir dirhem, cevz-i bevvâ beş dirhem.*) aktarılmıştır²⁸:

bağman: < Far. İki ile sekiz okka arasında değişen ağırlık ölçüsü. **[125a]** (5-8) *Terķibi meşelâ böyledür: Bir miqdâr tatlu ve ekşi enâr şuyı istedikleri kadar alup ve bir dutam na'neyi katup bir*

²⁷ İlk dönem Türk islâm tıp eserlerinin Arapça kaynaklardan çeviri olması ve kaynak olarak Arap tıbbının esas alınması, ilgili ölçü birimlerini karşılayacak yaygın Türkçe terimlerin bulunmaması bu dillerden ilgili türde terimlerin alınma neden olmuştur. Bunun için bk. (Doğan 2010, 341).

²⁸ Hem sayı sıfatlarının hem de sıfat-fiillerin Türkçe söz dizimi kurallarına aykırı şekilde isim unsurlarından sonra kullanılmasından hareket eden Şaban Doğan, bu yapıların tamlama kuruluşunda olmayabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Doğan' göre Hekimlerin ilaç formüllerinde kullandıkları bu kalıpları tamlamadan ziyade açıklama olarak düşünmek de mümkündür. Araştırmacının bu konuda çıkış noktası yazıdır. Araştırmacıya göre Arap imlâsında bulunmayan noktalama işaretleri nedeniyle vurgulanmak, açıklanmak istenenin sona atılarak belirtilmiş, bir tamlama oluşturulmamıştır. Bu fikir bir yönüyle tutarlı görünmektedir. Zira ilaç yapımında ölçü çok önemlidir, bu yolla buna vurgu yapılmış olabilir. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bk.: (Doğan 2010 agm. s. 354).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

batman şuya iki batman şeker katup ve kaynatup temām kavāma geldükde endirüp hıfz ideler./ deng: < Far. 3,207 g'lık eski bir ağırlık ölçüsü dirhem'in altıda biri. [101b] (1) ...v'eger hınzır odından bir deng kadarı içürseler halāş ide. / *direm:* < Ar. (bk.dirhem). [123b] (12-13) *Bunı 'amele getürmenün şartı budur: Meşelā üç yüz direm şeker ezüp ve iki dāne yumurta ağ m katup...* / *dirhem:* < Ar. Okkanın dört yüzde biri değerinde ağırlık ölçüsü, krş direm. [129a] (2-3) *Eger iki dirhem turup tohmın yağ ile kaynatup zikre sürseler ziyāde muḳavvīdūr, ğ aflet olunmaya.* / *kırāt:* < Ar. 0,20043 g. olan ağırlık ölçü birimi. [17a] (10-11) ... v'eger bir kırāt muya[n]ı kişnīc şuvı birle ezüp içürseler def^x ider... / *mışkāl:* < Ar. 4,810 g olan bir ağırlık ölçü birimi, miskal. [84a] (10-12) ...birkaç gün şabāhdan bir mışkāl ma'cūn-ı sürincān isti'māl idüp üzerine ot görmedik bal şerbetin içüp ve yeselerġ idāsi daħıġ aliye ve rafadan yumurta ola. / *vakiyye:* < Ar. 1,282 gramlık ağırlık ölçüsü, okka. [101b] (9-12) *İmdi her kim bir vakiyye gelincik çiçegin ve bir vakiyye yaş kōz kabuġ m alup ba' dehu bir şırçalı kaba koyup ve zibil içine gömüp temām iki hefde durdukdan sonra çıkarup aġ olmuş şaça ve şakala sürselerġ āyet siyāh ide.*

Küçük ağırlık ölçüleri bildiren *dirhem/direm* ve *mışkāl* ilaç terkiplerinde daha çok kullanılmıştır, dolayısıyla ilgili terimlerin kullanımı diğerlerine göre daha sıktır. İlaç yapımında ölçüye, kullanılacak maddelerin sayısına veya ağırlığına önem verilmesi (Uludağ 1991, 218) de zaten küçük ve kolaylıkla kullanılacak ağırlık birimlerini gerektiriyordu. Diğer taraftan ilacın etkisi de bu ölçüklerin doğru uygulanmasına baġlıydı. Aksi takdirde olumsuz sonuçlar doğabiliyordu.

Kullanılan ölçek her zaman belirli bir ağırlık birimini deġil de ortalama bir ölçüye işaret edecekse, başka bir deyişle incelik gerektirmeyecek bir ölçü anlatılacaksa buna yönelik olarak da şu terimler kullanılır:

dutam: Tutam, avuç içi veya parmaklar aracılığıyla tutulabilen kadar. [125a] (5-7) *Bir miḳdār tatlu ve ekşi enār şuvı istedikleri kadar alup ve bir dutam na'neyi katup bir batman şuya iki batman şeker katup... / k*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

bildirmeye yöneliktir: [31b] (3) nohūd kadarcası / [44b] (9) kız kadarca.

İlaç terkininde kullanılacak drokların miktarı yapılacak ilacın alabileceği, terkinin kıvama sokulacağı oran kadar olabilir. Yani miktar önceden kestirilemeyecek belirsiz bir orandır. Bu tür belirsiz oranların bildiriminde de ‘kadar ve miğdar’ edatları kullanılır. TM’de bu türden terimlerde yapı genellikle [kifâyet kadar(1) / kifâyet miğdar(1)] biçimindedir: [11b] (4) kifâyet kadar / [52b] (7) kifâyet kadarı / [82b] (8-9) kifâyet miğdarı.

Bazı ilaç terkiplerindeyse tümüyle belirsiz, isteğe göre bırakılmış bir oran bildirilir. TM’de bunun için ‘bir miğdar’ terim yaygın olarak kullanılmıştır: [70a] (6-7) ...v’eger *bir miğdar büberi bekmez ile kaynatup yatacağ vağtın ısıcağla içüp ve örtünüp yatsalar şifâ bula.*

6. Eczacılıkta Kullanılan Kronoloji Terimleri

Tıp eserlerinde hekim, tedavi için alınacak ilacın ne zaman, hangi sıklıkta tüketilmesi gerektiği, ilaç terkinin yapılrken drokların terkinbe konma süresi ve terkinin hazırlanma süresi gibi bilgileri verme gereği de duyar. TM’de bu konuda geçen terimler şunlardır:

6.1. Gün ve burç adları:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

6.2. Mevsim adları:

[86a] (12) güz ayında / [10b] (11) kış günleri / [117a] (4) yay faşlı / [130b] (12) kış başı / [117a] (9) kış aylarında.

6.3. Belirli bir süreyi, dönümü, evreyi bildirmek için kullanılanlar:

Bu terimler yapıcı ikileme veya sıfat tamlaması biçimindedir. Genellikle hazırlanan ilacın ne zaman alınması gerektiğini anlatırlar:

[114b] (2) üç günde bir / [92a] (9) tiz hemân / [100b] (3) şabâh şabâh / [89a] (5) ay yeşisinde / [22a] (2) irtesi gün / [11a] (8) şabâh ahşam / [129a] (9) kuşluk zemânında / [87a] (8) ibtidâ günü / [80b] (7) seher vaktında / [117b] (7) ısıcağ günde / [117b] (2) yemek yemezden muqaddem / [77b] (3) gecede ve gündüzde.

6.4. Ortalama bir zaman dilimini bildirmek için kullanılanlar:

Bu terimler ilacın hazırlanma süresini veya yapılan ilacın tesir etmesi için gereken süreyi anlatmakta kullanılır. Bazen de tedavi için gereken süre verilebilir.

Ortalama bir zaman bildirmek için kullanılan yapılarda genellikle yardımcı öge olarak 'kadar' edatı görev almıştır: [8a] (10) bir iki sâ'at kadar / [42a] (9) bir gün kadar / [8a] (10) bir iki sâ'at / [86b] (6) tahammül idebildüğü kadar / [110a] (4) tâkat getürebildüğü kadar / [42a] (9) bir gün kadar.

Ortalama bir zaman ifadesi için kullanılan ve somutlaştırmanın güzel örneklerini gösteren öbekler de son derece dikkat çekicidir: [86a] (11) bir yumurta biçimi kadar / [121b] (7-8) barmağ doyar kadar oldukça.

Sonuç

Tertib-i Mu'alece, görüldüğü gibi klasik bir Eski Anadolu Türkçesi tıp eseri olması yanında bir eczacılık kitabıdır ve eczacılıkla ilgili tarihî veriler içermektedir. Aslında bu yargı devrin diğer tıp kitapları için de yaygınlaştırılarak söylenebilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

14. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars kaynaklarından beslenerek geliştirilen Türk tıp bilimi ve onunla yan yana aynı gelişmeleri yaşayan Türk eczacılığı da kendi bilim dilinin oluşumunda bu dillerden etkilenir. Bu etkilenme başlangıçta Türkçecilik bilinciyle beraber gelişir. Verilen bitki adlarında müellifin yeri geldikçe Türkçedeki karşılığına atıfta bulunması ve metnin devrin edebî içerikteki eserlere oranla oldukça yalın ve anlaşılır dile sahip oluşu bu gerçeği gösterir. Ayrıca müelliflerin yaşadıkları bölgenin ağız özelliklerini imlâya da yansıtmaları buna bir kanıttır.

Bu iki alanda devrin bilim adamlarının Türkçe bilim dilini oluştururken o devirde oldukça gelişmiş olan Arap-İslâm literatüründen ve terminolojisinden yararlanması doğal bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Şu da unutulmamalıdır ki tüm bu ödünçlemeler yapılırken kendine has kelime hazinesi de bu süreçte oluşturulmaya çalışılıyordu (İhsanoğlu vd. 2004, XIII).

Eczacılık terimleri içinde en yaygın olanlar bitki adlarıdır. Birçok bitki, ilaç terkiplerinde drog olarak kullanılmıştır. Bu açıdan bitki adları botanik biliminin sınırlarını aşarak eski eczacılığımızın konu alanına girmiştir. Aynı durum hayvan adları vb. için de geçerlidir.

İlaç olarak kullanılan şuruplar, etler, yemişler vb. sadece eczacılık terimlerimiz hakkında değil Türk beslenme kültürü hakkında da bilgiler sunar. Bu yönüyle tıp eserlerine kültür tarihimize ışık tutacak zengin birer kaynak olarak bakmalıyız.

Drog olarak kullanılan her maddenin birer mizaç özeliği (sıcak, soğuk, kuru, nemli) olduğu görülüyor. Böylelikle hangi hastalıklar için kullanılacakları konusunda droglar tasnif edilmişlerdi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- CANPOLAT, Mustafa ve Zafer Önler (2007), **İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede**, Ankara: TDK.
- ÇETİN, Engin (2005), “Divanü Lügati’t-Türk’te Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 2, s. 185-200.
- DİLÇİN, Cem (1983), **Yeni Tarama Sözlüğü**. Ankara: TDK.
- DOĞAN, Levent (2002Güz), “Türk Kültüründe Hayvalar ve Hayvan İsimleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ankara: TDK, s. 615-659.
- DOĞAN, Şaban (2010), “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri”, **Turkish Studies**, V: 5/1, s. 313-373.
- DRAMUR, Rengin (2008), **Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık**, İstanbul: Aya Kitap.
- GÜLSEVİN, Gürer ve Erdoğan Boz (2004), **Eski Anadolu Türkçesi**. Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2009), **Haza Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu‘âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2009) “15. Yüzyıl Tıp Kitaplarından Tertîb-i Mu‘âlece’nin Söz Varlığı, Dil ve Anlatım Özellikleri” **Turkish Studies**, V: 4/8, s. 1411-1443.
- İHSANOĞLU, Ekmelettin ve diğerleri, (2004), **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İLERİ, Canan (2007), “Divanü Lügati’t-Türk’te Geçen MeyveSebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri”, **Türk Dili**, S: 669, s. 542-572.
- İLTER, Uzel ve Kenan Süveren (1999), **Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-nâme (İlk Deneysel Türkçe Tıp Eseri-1468)**, Ankara: AKM Yay.
- KAHYA, Esin (1995), **İbni Sina El-Kanun fi’t-Tıbb (Birinci Kitap)**, Ankara: AKM Yay.
- KAHYA, Esin (2002), “Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri, s. 245-252.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- KAHYA, Esin (2003/1), “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 1, s. 11-19.
- KAYA, Emel (2008), **Muyıddin Mehi'nin Müfıd (Nazmü't-Teshıl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin 15. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyala Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KRAMER, Samuel Noah (2009), **Tarih Sümerde Başlar**, (çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yay.
- KÜÇÜKER, Paki (2010), “Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, V: 3/1, s. 401-415.
- MASON, F. S. (2001), **Bilimler Tarihi**, (çev:Umur Daybelge), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- MONDADORİ, (1998), **Tıp Tarihi**, İstanbul: Hürriyet Gazetesi Yay.
- OTURAKÇI, Nigar (?) “Divanü Lügati't Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Görünümleri” Çukurova Ü.
http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DIL/nigar_oturakci_divanu_lugatit_turk_botanik_terimleri.pdf
- ÖNLER, Zafer (1985), “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 87-130.
- ÖNLER, Zafer “Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine”, **Türk Dili**, S: 413, s. 405.
- ÖNLER, Zafer (1990), “XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri”, **Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı)**, Harvard, V: 14, s. 357-392.
- ÖNLER, Zafer (1999), **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük**, İstanbul: Simurg.
- ÖZKAN, Mustafa (2000), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- PARLATIR, İsmail (2006), **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Yargı Yayınevi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- RONAN, C. A. (2005), **Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi**, (çev: Ekmeleddin İhsaoğlu ve Feza Günergun), Ankara: TÜBİTAK.
- SARI, Nil (1999), “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S: V.
- SARI, ve diğerleri (2002), **Yazma Eserlerden Tıbbi Bitki Hayvan ve Madenler Sergisi**, İstanbul: Nobel Matbaacılık.
- SARI, Nil ve diğerleri (2003), **Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri**, İstanbul: Form Reklam Hizmetleri.
- SÜVEREN, Kenan (1991), **İbn-i Sinâ (980-1037)’nın Akrebâdin Eseri İle Şerefeddin Sabuncuoğlu (1358-1468?)’nun Akrebâdin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması**, Ankara: GATA Yay.
- SÜVEREN, Kenan ve İter Uzel (1999), **Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerrebname**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ŞAR, Sevgi ve Kenan Süveren (2006), “Mücerreb-nâmede’ki Tiryâk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, **Türkiye Klinikleri J Med Ethics**, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak Yay. S: 14, s. 145-149.
- ŞAHİN, Hatice (2007), “Câmi’ü’l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri”, **Turkish Studies**, V: 2, s. 570-602.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii (1970), **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul TDK Komisyon (2005), **Türkçe Sözlük**, Ankara: TDK.
- TURAN, Şerafettin (2000), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006), **Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri**, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- UÇAR, İlhan (2010), “Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, V: 2, s. 37-48.
- ULUDAĞ, Osman Şevki (1991), **Beşbucuk Asırlık Türk Tebâbeti Tarihi**, (hzl. İter Uzel) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

UZEL, İlter (2000) “Osmanlı Türk Tıbbı”, **Osmanlı Ansiklopedisi**,
İstâbul: Ötüken Kitabevi, C: 6.

UZEL, İlter (2003/1), “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel
Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi” **Ankara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma
Yolları**, Ankara: TDK

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*